

kabats

ecce, Bisonkit!

magazine van de faculteit godgeleerdheid

vrije universiteit amsterdam

jaargang 1999/2000 nummer 2

Van de redactie

Thema: Humor

Een KABATS over humor? Wat valt er na de synodevergadering van 2 december nog te lachen? Of was het juist een vreugdevolle dag waarop de VU eindelijk echt vrij werd? Veel studenten toonden die dag hun grote betrokkenheid bij de faculteit; helaas waren de docenten minder goed vertegenwoordigd. Speciaal voor iedereen die er niet was twee verslagen van deze dag.

In een KABATS over humor kan een artikel over humor in de bijbel niet ontbreken; Klaas Spronk deed voor KABATS onderzoek naar dit thema. Wat is eigenlijk humor? Op deze vraag gaan de bijdragen in van Bert Montsma en Lourens Minnema. Meer humor in een artikel van Johan Vos over Heinrich Heine. Is er binnen de S.o.W-kerken ruimte voor humor? Voor het antwoord op die vraag leest u het interview met 'Pepermuntten', een kerkelijk cabaret-duo.

Verder in dit magazine veel bekende rubrieken; de rubriek 'PIONieren' is uitgebreid tot 'On Stage', waarin R&L-studente Annemarie Rodenburg vertelt over haar stage bij een project voor Marokkaanse meisjes. Nieuw in KABATS de rubriek 'Onder de loep', een rubriek die de specialisatiecolleges belicht. Johan Vos geeft een vooruitblik op zijn specialisatiecollege N.T. van het komende quadrimester. De vraag 'Was Paulus een sofist?' zal centraal staan.

Tot slot wil de redactie graag prof. dr C. Burger bedanken voor zijn werk als docent-redactielid. Zijn plaats in de redactie is overgenomen door Johan Vos.

BdG

Inhoud

- 3 **De humor van de bijbel**
Klaas Spronk
- 8 **Vrij en blij?**
Jantine Heuvelink
- 10 **Gebakken humor**
J.A. Montsma

- 12 *afgestudeerden*
Marieke Ridder, geestelijk verzorger
- 16 **Satire en religie**
Fragmenten van Heinrich Heine
Johan Vos
- 18 *On Stage in Gouda*
Annemarie Rodenburg
- 20 **De Koan als paradox**
Of: Het schijnprobleem is het echte probleem
Lourens Minnema
- 26 **De regenboog, teken van hoop**
Annemiek Spronk
- 27 *Onder de loep*
Was Paulus een sofist?
Johan Vos
- 31 **Pepermuntten: een gezonde verfrissing!**
Barbara de Groot en Arton van Harten
- 33 *Gepaperd*
Het huis overhoop
Robert-Jan van Amstel
- 39 *Het uitgelezen boek*
De rode tent
Ellemieke Greving
- 42 **Mededelingen**
- 43 **KortKortKort**
- 44 **Column**
Gerson Gilhuis

redactie Annemiek Spronk Annewieke Vroom Arton van Harten Barbara de Groot Nelly Versteeg (voorz.) Johan Vos	redactieraad Aad van Egmond Gertrudeke van der Maas Christoph Burger	redactieadres Theologische Faculteit Vrije Universiteit t.a.v. redactie Kabats De Boelelaan 1105 1081 HV Amsterdam e-mail: kabats@th.vu.nl	lay-out Arton "vertrouw op God, maar doe je auto op slot" van Harten drukkerij Huisdrukkerij VU
Kopijdatum Kabats 3, seizoen 1999/2000: 18 februari.		Kabats Magazine van de faculteit godgeleerdheid Jaargang 1999/2000 nummer 2	

De bijbel zit vol humor. Maar het ligt er niet duimendik boven op. Je moet er gevoel voor hebben om het te ontdekken. Iemand als Nico ter Linden heeft dat (men zie vooral het eerste deel van zijn *Het verhaal gaat*), terwijl het bijvoorbeeld bij Maarten 't Hart ver te zoeken is (zoals blijkt uit zijn twistzieke stukjes over problematische bijbelgedeelten¹). Beiden zijn goed thuis in de bijbel, maar terwijl het bij de één als een royale, welingerichte woning is waarin een mens op adem komt, is het bij de ander als een benauwd hok dat je maar beter snel kunt verlaten. Bij voorbaat is dus al duidelijk dat je geen objectief verhaal over de humor van de bijbel kunt schrijven. En we moeten ook nog rekening houden met de mogelijkheid dat er wel eens grote verschillen kunnen zijn tussen het gevoel voor humor van mensen uit de tijd dat de bijbel werd geschreven en dat van ons, moderne lezers. Trouwens, wat is humor?²

De humor van de bijbel

Klaas Spronk

Wat is humor?

Er zijn boeken vol geschreven over de humor van en in de bijbel. Daarover later meer. Laat ik eerst maar bij me zelf beginnen. Wat je aan voorbeelden van humor vindt hangt immers sterk af van je eigen ideeën daarover. Nu speelt humor een opmerkelijke rol in het verpleeghuis waar ik drie dagen in de week werk als geestelijk verzorger. Zo'n plek is een verzamelaarsplaats van menselijke narigheid: 150 mensen bij elkaar met allerlei doorgaans niet meer te genezen aandoeningen. Humor is daar voor veel mensen van levensbelang. Daar ontdek je hoeveel waarheid er zit in de definitie van humor die zegt dat het iets is dat je helpt te lachen om niet te hoeven huilen. Zoals die vrouw van wie haar been tot aan de knie was geamputeerd. Ze vertelde met pret in haar ogen over haar kleindochter, 'dat parmantige kleine ding'. Die kwam in het ziekenhuis op bezoek en begon na oma begroet te hebben overal te zoeken. Wat of ze dan zocht, wilde oma weten. Nou, papa had gezegd dat oma haar been kwijt was en nu kwam ze helpen; misschien dat ze het nog ergens konden vinden.

Toen ik in een gespreksgroepje in het verpleeghuis de vraag naar humor aan de orde stelde, vertelde een man over het 'antilope'-clubje dat hij had opgericht met andere patiënten die net zoals hij niet meer konden lopen. Hij had ook nog eens een tijdje doorgebracht op de afdeling neurologie in het ziekenhuis, bij mensen die een hersenoperatie hadden ondergaan. Zij noemden zich daar de 'kopstukken'. Diezelfde man maakte zich echter heel boos op moderne cabaretiers, die grappen maken over gehandicapten. Al kreeg hij honderd gulden toe, hij zou nooit naar zo'n voorstelling toegaan. De stelling dat alle vermaak leedvermaak is, zou hij niet zomaar onderschrijven. Het maakt wel uit wie zich over wie vrolijk maakt.

Een vrolijke terreinverkenning

Op zoek naar humor in de bijbel ben ik vervolgens te rade gegaan bij erkende deskundigen op het terrein van de humor. Laten professionele grappenmakers zich ook inspireren door de bijbel? Zien zij de humor van bepaalde verhalen? Het resultaat van dit op zich niet onprettige onderzoek is

mager. Zo heb ik bijvoorbeeld het verzamelde werk van Fons Jansen doorgenomen³. Ik trof daarin talloze grappen aan over de kerk ('de verkleinende trap van kerker?'), haar leidslieden ('als de paus op zijn volgende reis nu eens een gehoorapparaat meenam in plaats van een microfoon') en gebruiken ('preek: doorgeknipte gedachtenwisseling'). De bijbel blijft echter buiten schot. Bij Michel van der Plas is het al niet veel anders.⁴ Alleen in een tekst van Frater Venantius (op toneel gebracht door Wim Sonneveld) vinden we iets van een bijbels tafereel:

Zeg, kan ik er nog één vertellen? Dat doet zo deugd, hè? Luistert. Sint-Jozef staat in zijn timmermanswerkplaats. Hij slaat zich ongenadig op z'n eigen duim. De deur gaat open en hij hoort zeggen: 'Heb u geroepen, vader?'

Diezelfde grap waarin, om het even afstandelijk onder woorden te brengen, anachronistisch een moderne vorm van ijdel gebruik van de naam des Heren gecombineerd wordt met de historische periode waarin Jezus van Nazaret leefde, kan ik mij herinneren uit een film van en met Mel Brooks waarin hij verschillende episoden uit de wereldgeschiedenis naspeelt. In één van de taferelen is Mel Brooks een bediende in het huis waar Jezus en zijn discipelen het laatste avondmaal gebruiken. Geregeld gaat er iets fout, waarbij Brooks verschillende krachttermen gebruikt, waarop Jezus dan steeds vriendelijk reageert alsof Hij wordt aangesproken.

Ook de hilarische film *Life of Brian* van het team van Monty Python's Flying Circus past in dit kader. De mensen uit de tijd van Jezus praten hier plat en ordinair Engels. Dat heeft een heel komisch effect. In feite worden hiermee de serieuze films over dit onderwerp op de hak genomen, omdat juist daarin voortdurend heel plechtig wordt gedaan. Dat zie je ook weer in de serie films over het Oude Testament die sinds enkele jaren door de NCRV worden uitgezonden. Ook de vaak simpele boodschap van bijbelfilms wordt in *Life of Brian* op de hak genomen door het ver overtrokken positieve lied 'Always look on the bright side of life', gezongen door de gekruisigden. Een hoogtepunt in de film vind ik het

gedeelte waarin Brian geheel tegen zijn wil, tot zijn grote verbijstering, door een groeiende menigte tot de Messias wordt uitgeroepen. Alles wat hij zegt en doet, wordt door zijn enthousiaste volgelingen uitgelegd als getuigend van grote wijsheid en hoog inzicht. Een schitterende persiflage van joods-christelijke uitleg'kunde'. Verplichte kost voor theologen!

Er bestaan ook vrolijke gedichten over de bijbel. Die trof ik aan in de bundel *Lachen mag van God*.⁵ Ook hier geldt dat men zich veel vaker vrolijk (en boos) maakt over de kerk(mensen) dan over de bijbel. Dat geldt zeker ook voor Multatuli. Spottend laat hij een gelovige rijmen:

*De godsdienst is een goede zaak,
En geeft de mensen veel vermaak.*

Hij schreef ook het volgende gedichtje over Maria, waarin hij de christologie op de hak neemt:

*Maria moest van twee mannen tegelijk bevallen
De een timmerde kasten, de ander maakte heelallen
Maar wat de boze wereld ook zei
Het kind dat ze baarde, was van allebei.*

Alexander Pola maakte woordgrapjes over Lazarus (waarvan het eerste ook voorkomt aan het begin van de Nederlandse 'film van de eeuw' *Turks Fruit*):

*'O Jezus, ik ben lazarus!'
Zei ik, lam na een glas of tien...
Daarop trad Jezus nader dus
En zei: 'Dat is te zien!
Sta op en wandel', zei Hij. 'Kom!'
Maar 't lukte niet bijzonder.
Ik lazerde terstond weer om...
Toen sprak Hij: 'Da's géén wonder!'*

Hoe staat het, tenslotte, met de romans over bijbelgedeelten?⁶ Ook hier overheerst de ernst. Humoristische boeken in dit genre zijn zeldzaam. Uitzonderingen die deze regel bevestigen zijn Jeremy Pascall, *God. The Ultimate Autobiography* uit 1988 (als je dit boek omdraait kun je de andere kant van verhaal horen in *Satan. The Hiss and Tell Memoirs*), Timothy Findley, *Not Wanted on the Voyage* uit 1984, Jeanette Winterton, *Boating for Beginners*, 1985, Julian Barnes, *A History of the World in 10½ Chapters*, 1989 (allemaal over Noach en de ark; blijkbaar voer voor grappenmakers), en het veel geroemde *God Knows* van Joseph Heller uit 1984⁷ over David.

Literatuuronderzoek

Het wordt hoog tijd om, zoals al aangekondigd, eens te gaan neuzen in de serieuze literatuur over dit onderwerp. Het eerste boek waar een goed Gereformeerde jongen aan denkt als hij in gaat op het eervolle verzoek om iets voor Kabats te schrijven over de humor van de bijbel is natuurlijk het boek van Okke Jager met die titel. In de jaren '50 was het een bestseller. Al vele jaren stond er een exemplaar (7e druk mei 1957) ongelezen in mijn boekenkast. Nu ik het ter hand neem ontdek ik dat aan de titel in een iets kleinere letter nog wat is

toegevoegd: *De humor van de Bijbel in het Christelijk leven*. Een groot deel van het boek is gewijd aan dat laatste. Okke Jager houdt een vurig pleidooi voor wat meer ontspanning en vrolijkheid in het kerkelijk leven. Pas in het tweede deel van het boek komt hij toe aan voorbeelden van humor uit de bijbel. Daarbij noemt hij als een sprekend voorbeeld de manier waarop God uiteindelijk alles goed laat komen in de geschiedenis van Jozef. Daarin 'klatert de lach van God, Die beschikt over het wikken en wegen van de mens' (blz. 84). Zoals je van een woordkunstenaar als Okke Jager mag verwachten heeft hij veel gevoel voor de woordspelingen in de bijbel. Hij wijst er echter ook op dat er een groot verschil is tussen 'de humor van de moderne mens, die buiten Christus leeft' en de humor van de bijbel: 'De echte humor bloeit alleen in de grond, waar Gods Woord wortel heeft geschoten' (blz. 105). Zo acht hij leedvermaak vreemd aan de bijbel en is hij ook heel voorzichtig met zoiets als ironie.

Het meest intrigeerde mij in dit boek nog een opmerking dat er een lijn loopt van Jezus naar Woody Allen

In de wetenschappelijke literatuur bleef het onderwerp van de humor lang onderbelicht. Er wordt nauwelijks aandacht aan besteed in de oudere theologische woordenboeken en encyclopedieën.⁸ In 1965 promoveerde in IJsland (!) Jakob Jónsson op een proefschrift over humor en ironie in het Nieuwe Testament. In de jaren '60 was men in de rest van de wereld blijkbaar bezig met andere, ernstiger (maar ook belangrijkere?) zaken. Het zou twintig jaar duren voordat deze degelijke studie voor een breder publiek toegankelijk werd.⁹ Jónsson bespreekt niet alleen het Nieuwe Testament, hij bespreekt ook de rol van de humor in het Oude Testament (met name de ironie van de profeten), in de rabbijnse tradities en in de religie in het algemeen. Heerlijk zo'n dissertatie, waarin alle relevante literatuur wordt aangehaald! Je wordt er alleen niet vrolijk van, al is dat op zich niet vreemd: als men een mop uitlegt, wordt daar zelden om gelachen. Het meest intrigeerde mij in dit boek nog een opmerking in een door de (Lutherse) bisschop van Stockholm, Krister Stendahl, geschreven inleiding op de uitgave in 1985. Hij beweert dat er een lijn loopt van Jezus naar Woody Allen. Jónsson is, zoals dat een academisch onderzoeker betaamt, wat meer gereserveerd in zijn uitspraken. Hij onderscheidt in het Nieuwe Testament drie vormen van humor. 1) In de synoptische evangeliën wordt een beeld geschetst van Jezus die zoals de meeste rabbi's gebruik maakt van ironie en humor om zijn boodschap duidelijk te maken. 2) In het evangelie van Johannes vindt hij in plaats van de humor van de historische Jezus een centrale rol voor de goddelijke ironie. 3) In de brieven van Paulus is veel meer plaats voor de persoonlijke gevoelens van de schrijver en dat is bepalend voor de humor, van bijtend sarcasme tot milde zelf-ironie. Als

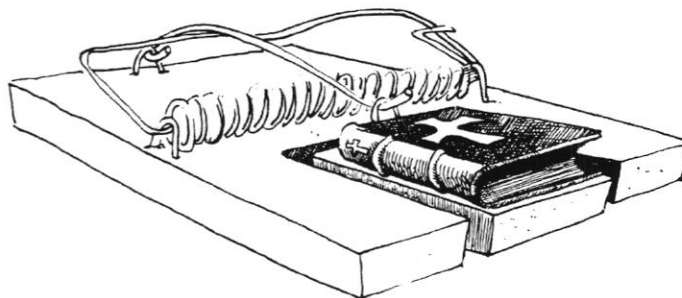
voorbeelden noemt hij Rom. 7:15,19; 1 Kor. 1:18-31; 3:1-2; Gal. 2:6-9; 4:9; 5:11-12; Kol. 2:15 en de brief aan Filemon. Het boek Handelingen neemt een aparte plaats in. Jónsson noemt het 'entertainment literature', waarbij de schrijver bijzonder geïnteresseerd is in komische situaties. Hij ziet dit in 2:12-15; 5:17-32; 8:9-24, 26-40; 10:1-48; 12:1-19, 20-23; 14:8-18 (één van de meest komische verhalen); 13:50-51; 16:16-18, 35-39; 17:18-21, 32-33; 18:12-17; 19:1-7, 13-16, 23-41; 21:27-39; 22:25-29; 23:1-10, 12-33.

Wie de moeite neemt al deze verhalen (en dat is nog maar een klein gedeelte van alle in dit boek genoemde voorbeelden) door te lezen zal waarschijnlijk tot de conclusie komen dat Jónsson wel een bijzonder groot gevoel voor humor moet hebben. Lachen ze misschien in Ísland overal om? Of is er daar wellicht zo weinig om te lachen, dat men alles aangrijpt om ook nog eens iets leuks te ervaren? Aan de andere kant moeten we niet bij voorbaat de mogelijkheid uitsluiten dat er onder de meeste moderne westerse theologen een schrijnend gebrek aan gevoel voor bijbelse humor bestaat.

Er is in ieder geval genoeg reden om de speurtocht nog even voort te zetten. In hetzelfde jaar dat Jónsson promoveerde op zijn studie naar de humor van het Nieuwe Testament verscheen er een boek van Edwin M. Good over de ironie in het Oude Testament.¹⁰ Het is in de jaren daarna vrij veel geciteerd, want men is het er in het algemeen wel over eens dat de bijbelschrijvers zich vrij veel van deze stijlvorm bedienden. Volgens Good is de aanwezigheid van ironie zelfs kenmerkend voor bevrijdend geloof, zoals aan de andere kant fanatisme en arrogantie horen bij een wankelmoedig geloof. Hij noemt het ook opvallend dat het 'communistisch geloof' geen ruimte laat voor ironie. Good vindt onder andere voorbeelden van bijbelse ironie in de boeken Jona, Jesaja, Prediker en Job en in de verhalen over Saul en over de aartsvaders.

Wie de moeite neemt al deze verhalen door te lezen zal waarschijnlijk tot de conclusie komen dat Jónsson wel een bijzonder groot gevoel voor humor moet hebben

Een aardige Nederlandstalige publicatie op dit terrein is het nummer van *Schrift* over 'bijbel en humor als circus en clown' (nr. 118, augustus 1988). Dat bevat onder andere bijdragen van Henk Abma ('Laurel en Hardy als inleiders op Tenach - over humor in de bijbel'), Jan Nieuwenhuis ('God: de lachende derde') en Nico ter Linden ('De lachende herder'). Abma beweert dat de humor van de bijbel zich alleen laat vinden 'binnen de zorgvuldig opgebouwde collage die we liturgie noemen. Anders gezegd: zonder samenkomende gemeente en het daarbij voorgeschreven rollenspel "werkt" het niet.' Uit het vervolg blijkt dat hij daarmee bedoelt dat bijbeltekst, uitleg en commentaar elkaar moeten

afwisselen. Men zou sommige stukken ook (het liefst door kinderen) moeten laten naspelen. Als voorbeeld noemt hij het verhaal van de Gideonsbende (Richt. 7): 'bijtende spot met militarisme en geweld'. Typerend vindt hij ook dat 'machthebbers soms letterlijk te kakken worden gezet', zoals in Richt. 3:12-30 en in 1 Sam. 24:4. Andere voorbeelden van 'ontwapenende spot met overheden en machten die te kijk worden gezet' ziet hij in Gen. 1:16; 33:33-35; 38 en Richt. 17-18.

Van weer wat zwaarder academisch gehalte is een bundel opstellen over humor in het Oude Testament uit 1990, mede onder redactie van Athalya Brenner.¹¹ Dit is een ernstig werk met onder meer een degelijke woordstudie door Brenner van de woorden die in het Hebreeuws met dit onderwerp te maken hebben. Daar word je niet direct vrolijk van. Maar, zo schrijft zij elders, dat mag je ook niet van bijbelse humor verwachten. Voorzover er bijbelse humor is, valt hij aan en ondermijnt hij het conventionele en autoritaire. Wat dat betreft lijkt hij op de feministische kritiek.¹² De humor is een wapen van mensen (vaak: vrouwen) zonder politieke macht, om machthebbers onderuit te halen. Brenner noemt hiervan talrijke voorbeelden uit het Oude Testament; veel daarvan - opnieuw - uit het boek Richteren.

Kan er nog gelachen worden?

Ik ben mij ervan bewust dat deze bijdrage er intussen niet vrolijker op is geworden. Het moge inmiddels duidelijk zijn dat het wetenschappelijk verantwoord is om de humor van de bijbel in te zien, maar of de gewone bijbellezer dat ook zo ervaart ...? Het wordt dus tijd om eens een proef op de som te nemen. Laten we om te beginnen het boek Richteren ter hand nemen. Dat is immers al een paar keer in dit verband genoemd.¹³ Nico ter Linden merkt in het pas verschenen derde deel van *Het verhaal gaat ...* op dat de verhalen over de richteren 'ons beurtelings een lach en een traan ontlokken' (blz. 30). Wie verder leest zal echter niet aan het lachen worden gemaakt. Ter Linden probeert het niet eens. De verhalen zijn droevig. Hij probeert ze acceptabel te maken door ze te

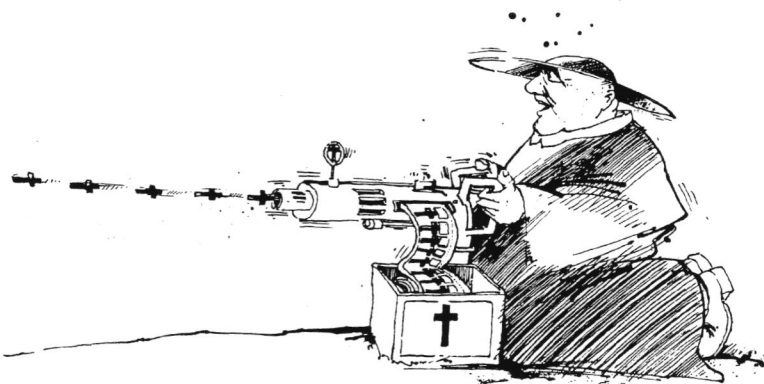
plaatsen in de situatie van de Babylonische ballingschap. Zo begint hij het verhaal over het eerste gewelddadige optreden van Simson als volgt:

'Vertel nog eens van Simson', vraagt er een. 'Ja, Simson, dat is leuk', roept een ander. De kinderen van de ballingen in Babylon willen nog een spannend verhaal horen voor het slapen gaan. (blz. 69)

Of de kinderen van nu en hun ouders die verhalen ook zo leuk vinden, is maar zeer de vraag. Uit de manier waarop Ter Linden het navertelt blijkt wel dat hij er zelf de lol niet zo van in ziet. Misschien dat hij het daarom aan het slot nog eens herhaalt:

Zo vertellen het de ballingen aan Babylons stromen, met zichtbaar plezier. De kinderen vinden het een spannend verhaal, hun ouders putten er kracht uit. (blz. 80)

Ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat Ter Linden een beetje geschrokken is van de heftige kritiek die het eerste deel van *Het verhaal gaat ...* losmaakte. Hij zou te vrij, frivol associërend met de bijbelverhalen zijn omgegaan. In de latere delen is hij mijns inziens terughoudender. Hij had op zijn eigen, fijnzinnig humoristische manier veel meer van de verhalen over de richteren kunnen maken. Het boek *Richteren* bestaat uit een aantal oude volksverhalen die zijn ingekaderd in een ernstig theologisch raamwerk dat aangeeft dat narigheid met buitenlandse overheersers een straf is van God op de zonden en dat bekering wordt beloond. Dat is op zich niet grappig, maar omdat het keer op keer herhaald wordt krijgt het iets van 'steeds weer het oude liedje' en dat heeft iets humoristisch.

In hoofdstuk 3 wordt verteld over Ehud. Hij is linkshandig. Dat is opmerkelijk, zeker voor iemand uit de stam Benjamin. Die naam betekent immers 'zoon van de rechterhand'. Het blijkt ook handig te zijn bij het binnensmokkelen van zijn zwaard. Bij het fouilleren letten die stomme Moabieten alleen op de plek waar normaal het zwaard werd gedragen. Uiteindelijk raakte Ehud zijn zwaard toch nog kwijt. Het bleef steken in de buik van de koning van de

Moabieten. Hij kon er niet meer bij, want die koning was zo dik dat het zwaard helemaal in het vet verdween (een aardig item voor Jerry Springer). De moord bleef lang onopgemerkt omdat die stomme Moabitische hovelingen dachten dat hun koning op het toilet zat en hem niet durfden te storen. Blijkbaar besteedde de koning niet alleen veel tijd aan het eten, maar ook aan de verwerking daarvan. Niet alleen de buitenlanders worden belachelijk gemaakt, maar ook de Israëlitische helden zelf. Wat te denken bijvoorbeeld van Barak (Richt. 4). Zijn naam betekent 'bliksem', maar als het er op aankomt blijkt deze mannetjesputter een moederskindje. Hij durft slechts ten strijde te trekken als de profetes Debora met hem mee gaat. De beslissende slag wordt uiteindelijk toegebracht door een andere vrouw. Deze Jaël lokt de vluchtende generaal Sisera in haar tent, dekt hem toe als een klein kind en jenst vervolgens een tentpin door zijn hoofd.

Het zal niet de laatste stoere bink zijn die het leven laat door een vrouw. Hetzelfde lot overkomt Abimelek (Richt. 9). Tevergeefs probeert hij deze smaad af te wisselen door zich door zijn schildknaap de genadeslag te laten geven.

Abimelek was de zoon van Gideon, een bangerik die het tot richter schopte. Abimelek vond zichzelf de ideale opvolger, maar slachtte voor de zekerheid de rest van nakomelingen uit. De enige overlevende, Jotam, maakt in een fabel over de bomen die zich de doornstruik tot koning kiezen duidelijk wat de mensen aan Abimelek hebben. Een schoolvoorbeeld van ironie.

Terecht kondigt Ter Linden de verhalen over Simson als 'leuk' aan. Dat begint al met de aankondiging van de geboorte van de latere richter (Richt. 13). Dat is een amusante tweakter voor drie personen. Daarin blijkt de man zijn naam Manoach (die heeft te maken met het woord 'rust') geen eer aan te doen. Zijn vrouw blijft naamloos, maar is wel de belangrijkste gesprekspartner van de bode van God. Zij (en niet zoals gebruikelijk de man) geeft tenslotte ook de naam aan het niet meer verwachte kind.

De rode draad in al deze min of meer humoristische verhalen is dat de groten van hun voetstuk vallen. Dat geldt voor buitenlanders (zie de ironische 'klacht' over de gevallen koning van Babel in Jes. 14¹⁴ en het fraaie verhaal over de omkering van het lot van Haman in het boek Ester), maar ook voor eerbiedwaardige volksgenoten, zoals voor die profeet Jona en de grote koning David (zie met name de manier waarop Natan in 2 Sam. 12 hem te kijk zet). In Amos 1-2 worden de hoorders op fraaie wijze op het verkeerde been gezet: eerst krijgen alle omliggende volkeren een veeg uit de pan. Men kan zich voorstellen dat dit instemmend werd aangehoord. Dat zal zijn veranderd wanneer de profeet vervolgens het eigen volk over dezelfde kam scheert. Een goed voorbeeld uit het Nieuwe Testament is de manier waarop volgens Mat. 16:13-23 Petrus eerst door Jezus op een voetstuk wordt gezet ('Gij zijt Petrus en op deze rots zal ik mijn gemeente bouwen'), waar hij even later weer hard afvalt ('Ga weg, achter mij, satan, gij zijt mij een

aanstoot': de rots is een struikelblok geworden). Om Petrus is nog wel vaker te lachen. Ook om Paulus trouwens. Hij bestrijdt zijn tegenstanders soms met bijtende ironie en hij kan ook heerlijk kwaad worden (zoals in de brief aan de Galaten). Heel aardig is vaak ook de manier waarop Jezus zijn tegenstanders op hun nummer zet; zoals in Mat. 22:34-46. De Farizeeën komen bij Jezus nadat hij hun rivalen de Sadduceeën tot zwijgen had gebracht. Blijkbaar denken ze dat ze Jezus nu kunnen inpalmen, maar het eind van het liedje is dat ook zij niets meer aan Jezus durven vragen. Naast dit alles kun je ook nog veel plezier beleven aan de Spreuken. Een groot aantal daarvan kunnen dienen als illustratie van de ervaring dat wijsheid en inzicht in de wetmatigheden van het leven een mens vreugde verschaffen (Spr. 8:22-30). De waarnemingen zijn vaak heel scherp en de vergelijkingen gewaagd. Men zie bijvoorbeeld 6:9-11; 10:26; 11:22; 19:13; 21:9, 19; 26:13-14, 18-19. Wie er niet om kan lachen kan ze altijd nog gebruiken om er een ander mee te prikkelen.

'Zal ik wellust hebben, nadat ik vervallen ben, terwijl mijn heer oud is?' Hoe zal dit geschieden zonder viagra?

Met bijbelse humor moet je wel voorzichtig omgaan, want het heeft vaak met leedvermaak te maken. En dan luistert het nauw. Het kan niet de bedoeling zijn dat men in dit leed blijft steken. Als het goed is heeft de bijbelse lach iets bevrijdends. Zoals in het meest bekende bijbelse verhaal over lachen. In Gen. 18 wordt verteld hoe de hoogbejaarde Sara haar lach niet kan houden als men haar vertelt dat ze nog een kind zullen krijgen: 'Zal ik wellust hebben, nadat ik vervallen ben, terwijl mijn heer oud is?' Hoe zal dit geschieden zonder viagra?, zou men zich nu kunnen afvragen. Toch is zij drie hoofdstukken later moeder. Haar zoon heet Izaäk, naar het Hebreeuwse woord voor 'lachen' en Sara zegt: 'God heeft gemaakt dat ik lach; ieder die het hoort zal om mijnentwil lachen'. God kan er wel tegen als er af en toe ongelovig gelachen wordt om al wat Hij belooft; als er uiteindelijk ook maar gelachen kan worden om de ongelooflijk mooie vervulling van de belofte. Wie het laatst lacht ...

Nog één opmerking aan het slot. De bijbel mag dan vol humor zitten, het komt er over het algemeen maar weinig uit. Dat heeft ook te maken met de manier waarop wij de verhalen doorvertellen. Tijdens kerkdiensten zijn bijbellezingen vaak slaapverwekkend. Goede voordracht is zeldzaam. Eigenlijk zou je het aan echte toneelspelers moeten overlaten. Sterker nog: je zou het verhaal af en toe eens moeten naspelen. Pas dan komen de verrassingseffecten en komische wendingen tot hun recht. Een voorbeeld uit eigen ervaring. Tijdens een experimentele kerkdienst in Monnickendam speelden we het verhaal van David en Goliath na. Ik was Goliath. Verscholen in een heus harnas mocht ik allerlei verwensingen de kerk in slingeren.

Heerlijk. Ik kon me helemaal laten gaan. De mensen werden er stil van. Een klein, mooi kind pakte de slinger en legde mij met een simpel gebaar het zwijgen op. Met donderend geraas stortte ik ter aarde (daar had ik goed op geoefend) in het gangpad tussen de kerkbanken. Ik kan me niet herinneren of ik daarna nog geprekeet heb.

*de auteur is docent Oude Testament
en honderdvierendertigstejaars theologie*

¹ Maarten 't Hart, *Wie God verlaat heeft niets te vrezen. De Schrift betwist*, Amsterdam: De Arbeiderspers 1997. Anders dan de inhoud heeft de titel (een variatie op een regel uit Psalm 32:5 in de oude berijming: 'Wie God verlaat heeft smart op smart te vreezen') wel iets komisch.

² Een aardige bespiegeling van dit kwellende probleem trof ik aan in een bundel essays van Umberto Eco, *Wat spiegels betreft*, Amsterdam: Bert Bakker 1990, 264-273. Daarin maakt hij duidelijk hoe moeilijk het is om humor te definiëren. Hij wijst ook op één van de definities van Baudelaire: "Lachen is door en door menselijk, dus duivels. De engelen lachen niet, die zijn te veel in beslag genomen door het probleem hoe ze zich in een onwaarschijnlijk aantal op de punt van een naald staande moeten houden; de duivel wel. Hij heeft alle tijd van de wereld, een hele eeuwigheid om zijn onbehagen te cultiveren" (blz. 265). Een vergelijkbare gedachte vinden we in Eco's beroemde roman *De naam van de roos*, als het gaat over de verduistering van een geschrift van Aristoteles over de lach. Deze verhandeling wordt beschouwd als een ernstige bedreiging voor de kerk, omdat Aristoteles hierin overtuigend zou aantonen dat het menselijk vermogen om te lachen het goddelijk gezag ondermijnt.

³ Fons Jansen, *Wat ik zeggen wilde*. Verzameld werk, samengesteld en ingeleid door Kick van der Veer, Baarn: Bosch & Keuning 1991.

⁴ Michel van der Plas, *Ben je belazerd, ben je bedonderd*. Verzameld cabaret, Anthos 1993.

⁵ *Lachen mag van God. De verrassendste verzen uit de (a)religieuze poëzie*, bijeengebracht en ingeleid door C.J. Aarts en M.C. van Etten, Amsterdam: Bert Bakker 1997.

⁶ Een aantal voorbeelden hiervan vindt men beschreven in de boeken van Jaap Goedegebuure, *De Schrift herschreven*, Amsterdam University Press 1993, en *De veelvervige rok*, idem 1997.

⁷ Nederlandse vertaling: *God weet*, Weesp: Agathon 1985.

⁸ Ik vond slechts bruikbare artikelen in *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, deel 2 (1962), 660-662, en in *The Anchor Bible Dictionary*, deel 3 (1992), 325-333.

⁹ J. Jónsson, *Humour and Irony in the New Testament. Illuminated by Parallels in Talmud and Midrash*, Leiden: Brill 1985.

¹⁰ R.M. Good, *Irony in the Old Testament*, Philadelphia: The Westminster Press 1965.

¹¹ Yehuda T. Radday, Athalya Brenner (eds.), *On Humour and the Comic in the Hebrew Bible* (JSOTSup 92), Sheffield: The Almond Press 1990.

¹² A. Brenner, 'Who's afraid of Feminist Criticism? Who's afraid of Biblical Humour? The Case of the Obtuse Foreign Ruler in the Hebrew Bible', *JSOT* 63 (1994), 38-55; m.n. blz. 41.

¹³ Er is zelfs door Lillian R. Klein een complete monografie gewijd aan *The Triumph of Irony in the Book of Judges* (JSOTSup 68), Sheffield: The Almond Press 1988.

¹⁴ Zie over dit soort teksten nu Z. Weisman, *Political Satire in the Bible*, Atlanta: Scholars Press 1998.

Vrij en blij ?

"Hoe voel je je nu?" is mij de laatste dagen vaak door buitenstaanders gevraagd. En eigenlijk voel ik mij prima en ben ik vooral opgelucht. Er is een last van mijn schouders gevallen. De tijd voor en tijdens de synode kende vreselijke momenten, die mij boos en verbitterd deden voelen. Maar naast deze gevoelens en naast de angst voor de toekomst van de Vrije Universiteit en van de kerk hebben de gebeurtenissen ook plaats gemaakt voor gepaste trots en nieuwe moed.

Jantine Heuvelink

Vragen...

Nadat ik van 1 t/m 3 december de synodevergaderingen van de SOW-kerken in Lunteren had bijgewoond, heb ik een aantal kritische vragen op papier gezet, die ik graag op de synode had willen stellen. Vragen over wat er volgens mij en anderen allemaal is misgegaan vanaf het moment dat de kerken vorig jaar besloten dat er gefuseerd moest worden tussen Kampen en de VU. Want er is veel misgegaan. Ik wilde vragen naar de verschillende uitgangspunten die de beide fusiepartners hadden, naar het donkerewolkleurige vooruitzicht wat betreft studentenaantallen in Kampen en Leiden, naar de reden waarom voorstanders van de fusie in Kampen de mond was gesnoerd, naar de mate van bekendheid van de resultaten van het visitatierapport van twee jaar geleden, naar de eis van universitaire inbedding voor de nieuwe predikantsopleidingen, naar de lange-termijn-planning van de kerken, naar de positie van Barendrecht en naar de emmer met modder van Van der Waal. Maar hadden deze vragen wel zin? Het besluit was toch immers al genomen? Er was al gekozen voor Kampen, Utrecht en Leiden.

Antwoorden...

Wie hebben hierover besloten? Denk hierbij aan een grote groep kerkelijk betrokkenen met een gemiddelde leeftijd van ongeveer 55 jaar en met een verhouding vrouw/man van één op tien. En besef dat de mensen op de synode voor hun informatie volledig afhankelijk zijn van wat hen op de synode of in officiële stukken wordt verteld en van wat hen via de media bereikt. Sommige zaken worden daarin zwaar onderbelicht en andere breed uitgemeten. Met als gevolg dat je als je op zo'n synode rondloopt, merkt hoe weinig feeling er voor bepaalde zaken is bij de synodeleden. Zo krijg je dan zelfs tot je eigen stomme verbazing van een gereformeerd synodelid te horen "Ja de VU was gewoon weer stronteigenwijs, 't leek net Abraham Kuyper, die deed ook al zo moeilijk".(!)

Op het nippertje gered...

In *TROUW* van 3-12-99 stond: 'Onder de tegenstanders van lijmen is het aantal mensen van de VU misschien wel stijgend. De weerzin aan de VU tegen de bemoeizucht van de kerken met de predikantsopleiding lijkt te groeien.' Ik moet zeggen dat ik mij mijn eigen weerzin pas na de synodevergadering goed bewust was. Inderdaad, wie wil nu door deze macht bestuurd worden?

Toen pas realiseerde ik me dat ik mijn VU, de faculteit waar ik zo trots op ben, bijna kwijt was geweest! Toen pas bekeek ik het van de andere kant, de VU was misschien juist wel op het nippertje gered!

In het *TROUW*-commentaar van 4-12-99 staat 'Was er voor de VU één reden om na honderd jaar haar vrije opleiding nu in te wisselen voor één waar naar bijna rooms model de kerk regeert? Konden ze dat aan de VU eigenlijk wel willen? Dat was niet de helft van de jas, maar de helft van het hart.'

Toen pas realiseerde ik me dat ik mijn VU, de faculteit waar ik zo trots op ben, bijna kwijt was geweest! Toen pas bekeek ik het van de andere kant, de VU was misschien juist wel op het nippertje gered!

Gelukkig...

De synode schiep voor mijzelf ook veel duidelijkheid. Ik zag in na het optreden van de vertegenwoordigers van de verschillende faculteiten dat ik volledig terecht heb gekozen voor de studie theologie aan de VU. Hortensius stelde in zijn toespraak enkel grondige misstanden aan de kaak, maar gooide niet met modder, in tegenstelling tot ...!! Waarom moesten anderen het hebben van moddergooien, van beledigende metaforen, van opmerkingen uit de wandelgangen, van halve waarheden wat betreft motivatie en inzet? Na de genomen besluiten en de motivaties daarbij en zeker na gesprekken met synodeleden achteraf heb ik kunnen concluderen dat de theologie in het algemeen en de theologieopleiding aan de VU niet zoveel hebben verloren. De punten waar de VU sterk in is (hoog wetenschappelijk niveau, brede opzet van de studie) had zij moeten inleveren om te kunnen passen bij de belangen van de kerken van vandaag. Wil zij daar wel bijhoren, vroeg ik mij af? Wil zij inderdaad door de kerken geregeerd worden?

Pijnlijk...

Het was niet (enkel) de inhoud van de discussie, die aan openheid te wensen overliet, waar ik van gruw-

de, maar de toon waarop. Barendrecht was 'verbijsterd' en vond het allemaal 'uiterst pijnlijk'. Er waren trouwens meer mensen die de behoefte voelden hun spijt te betuigen ten overstaan van de synodeleden en andere aanwezigen. Zo heb ik in twee dagen tijd toch minstens 5 keer moeten aanhoren hoeveel verdriet dit toch iedereen (behalve de VU zelf, 'eigen schuld dikke bult') deed. De laatste keer was het zelfs haast om te lachen. Driemaal is scheepsrecht en vijf maal is kapseizen. Hupsakee, daar ging weer een stukje geloofwaardigheid van de kerk. Geloofd hadden we het als de grote spijt één keer was betuigd en daarnaast de toon van de discussie milder was geweest.

Wat nu...

Heeft de kerk beseft dat de studenten aan de VU niet alleen theologiestudenten zijn, maar ook een deel vormen van de maar schaarse kerkgaande jeugd van tegenwoordig? Hoe denken die jongeren

nu over de kerk? Ik had na de synode het idee dat ik de VU had teruggekregen en tegelijkertijd de kerk had verloren. Want als dit de kerk is... Maar dat is niet waar! Want ook wij, de mensen van de VU, horen bij die kerk. Aad van Egmond merkte volledig terecht op: "Dit is niet de kerk! De kerk is waar het Woord Gods klinkt". Door deze opmerking, die de pastorale kant van Van Egmond, die zijn studenten niet in verdwazing achter wilde laten, toonde, heb ik weer moed gekregen. Hij had gelijk. De mensen van de synode zijn niet degenen die bepalen waar de kerk op zit te wachten. Dat zijn de mensen in die kerk. Dat zijn die mensen die mij al vaker gevraagd hebben: "Je zegt het meteen hè, als je mag preken, dan moet je komen hoor". Ik denk dat er wel degelijk mensen binnen (en buiten!) de kerk, meer dan de synode inschat, op ons, theologen van de VU, zitten te wachten!

de auteur is vierdejaarsstudente theologie

Gebakken humor

J.A. Montsma

Het is voor een theoloog toch even wennen om over humor te schrijven. Dat zal wel te maken hebben met die 'logie' over 'theos' - niet direct het terrein van de scherts. Dat wennen geldt nog meer voor theologen uit de vrijwel humorloze calvinistische traditie. Ik verwijs naar Calvijn zelf. Wie een portret van de man beziet kijkt in het gelaat van iemand die vermoedelijk fysiek niet in staat was om een grap te debiteren. Zijn traditie kent de hogere blijdschap van het geloof, maar ook dat is een bloedserieuze zaak. Die blijdschap is nog wel even wat anders dan vrolijkheid. In Calvijn's traditie is voor een humoristische kijk op het leven geen plaats. Onze situatie onder de hemel verdraagt geen leut en scherts - concentratie op de godzaligheid, doorgaand zelfonderzoek en gebed (gebed en humor, stel je voor!), ijver en soberheid zonder theater daar gaat het om.¹

Die traditie heeft bijbelse papieren, dat moet er wel bij gezegd worden. Ik denk aan de loodzware brieven van het Nieuwe Testament, niet alleen die van Paulus. Ook daar de hogere vreugde van het geloof, maar nergens de relativerende kwinkslag of knipoog. Bloedserius is het allemaal; er wordt in het Nieuwe Testament niet of nauwelijks gelachen en er valt ook weinig te lachen. Ik haast me om er aan toe te voegen dat het in de evangeliën even anders ligt. Waarbij ik het evangelie van Johannes er buiten laat, want daar worden de zaken ook meteen zwaar aangezet. Maar zeker bij Lucas is in het onderricht van Jezus wel een zacht humoristische toets aan te wijzen. Zoals de gelijkenissen van Jezus tonen was hij een geboren verteller en dat ben je niet zonder gevoel voor humor. Ik noem één voorbeeld: de gelijkenis van de rijke dwaas (Luc. 12:13-21). Het humoristische zit in de configuratie van drie lijnen. Eerst is er de hoogst ernstige aanleiding: het heel menselijke probleem van de hebzucht. (Veel humor bloeit op de grond van zo'n menselijk probleem.) Vervolgens gaat de gelijkenis op de lijn van de overdrijving verder: de rijke boer verzint de gekste dingen om zijn bezit te bezitten. Zo loopt de spanning op tot zij ineens breekt: de ontlading van de clou, die de hoorders op het andere been zet. Humor als de verrassende omkering van zaken, de relativerende grap.

Het veld van de humor

Deze inleidende opmerkingen zullen wel overkomen als een zwaarwichtige inzet, terwijl humor toch een meer lichtvoetige benadering verdient omdat hij zelf lichtvoetig is. Ik opper deze bedenking om er ook zelf tegen in te gaan. Zó lichtvoetig is humor niet en in elk

geval is de vraag naar wat humor is en doet een ver van lichte.

Humor bestrijkt een breed en gelaagd veld. Laat ik proberen om dat veld enigszins te belijnen.

Een klassieke typering van humor is het samengaan van een lach en een traan. Waar die typering vandaan komt weet ik niet, maar we zouden haar kunnen illustreren aan de humorrijke Joodse traditie. Humor werkt daar als middel om de spanning uit te houden van het tegenstrijdige, zeg maar: de spanning tussen enerzijds het verkoren volk te zijn en anderzijds het volk der verstotenen.² Humor dus als het tegelijk klinken van een droeve ondertoon en een hilarische boventoon. Die twee kanten van de humor krijgen we in beeld als we het veld van de humor overzien. Dat veld wordt begrensd door twee andere gebieden: aan de ene kant dat van de lol, aan de andere kant dat van de tragiek.

Met de lol heeft de humor het vrolijke gemeen; er valt wat te lachen. Maar waar de lol zich kan bescheuren van het lachen, is de lach van de humor een getemperde, fijner ook. Lol overschreeuwt de droefheid, humor doet dat niet. Aan de andere kant de tragiek, waarin de droefheid tot gebrokenheid wordt. De tragische mens krijgt het niet voor elkaar, hoe en wat hij ook probeert. Hij krijgt het niet voor elkaar, want hij is gedoemd om ten onder te gaan aan de destructieve machten. Echte tragiek is volslagen humorloos. Daarentegen ziet de humor de mens ook in zijn zwakte en ontoereikendheid, maar in de humor ontaardt de spanning tussen wat is en zou moeten zijn zich in de levenswijze lach, vaak niet meer dan een glimlach. Voor wie deze diepzinnige benadering paraat wil hebben voor een fijn tafelgesprek heb ik als handvat nog een mooi woord van Miskotte (die ook heel rare dingen kon zeggen) over de muziek van Mozart: diens muziek is vrolijk zonder dat het lol wordt, en zij is zwaarmoedig zonder dat het tragiek wordt.

**Bloedserius is het allemaal;
er wordt in het Nieuwe
Testament niet of nauwelijks
gelachen en er valt ook weinig
te lachen.**

De humor uit zich op dit tweezijdig afgegrensde veld in zeer gevarieerde vormen. Aan de kant van het tragische vinden we de bittere vorm van de galgehumor, de uiterste poging om met een zure, maar dan toch een lach overeind te blijven. Voor Freud, die een boek wijdde aan grap en humor, was galgehumor het voorbeeld van humor.³ Milder en minder zuur - laat staan 'zwart' - is de tragi-komische humor zoals we die voorbeeldig gepresenteerd vinden in films van Charlie Chaplin (Citylights). Inderdaad, een lach bij een traan. Naar de andere kant van het veld wordt de humor vrolijker; de pret van de humor krijgt de ruimte. Het menselijke tekort blijft een ondertoon, maar het is toch eerder de achtergrond waarop de beelden van de mens - de sloeber en de patser, de farizeeër en de makelaar - in hun komische

proporties worden geprojecteerd. Spelenderwijs wordt hier het komische in woord en beeld gebracht. Als voorbeeld noem ik de door mij nog altijd hoog gewaardeerde Godfried Bomans. En, als het om beeld gaat, de klassieke Engelse 'comedies' van Ealing Studios (de Ladykillers). Dat is humor die zich als kunst scherp onderscheidt van wat in de meeste moderne 'lachfilms' als humor wordt gepresenteerd. "Humor is als kunstuiting de hoogste vorm van het komische" (Van Dale).

De humor in praktijk

Goed, zult u zeggen, het zal allemaal wel, maar wat schiet ik er mee op. De kunst van de humor, oefening baart kunst, dus: kun je humor leren? In de Waarheidsvriend zou ik antwoorden: nee, begint u er niet aan, het wordt toch niks. In dit blad echter zeg ik: ja, dat kan - tot op zekere hoogte. Het is als bij muziek: humor veronderstelt gevoel voor humor. Elementair is oog hebben voor de komische kant van de tegenstrijdigheden tussen het bedoelde en feitelijke, het gepretendeerde en werkelijke van zaken, handelingen en gebeurtenissen. Wie daar oog voor heeft, heeft de voorbeelden voor het oprapen. Maar, nog steeds als bij muziek: van humor genieten is nog niet humor maken. Dat veronderstelt een bepaalde creativiteit, die geoefend kan worden. Voor een deel is dat een kwestie van het oefenen van bepaalde vaardigheden: de een tekent goed en maakt een cartoon, een ander speelt met het gesproken of geschreven woord. In beide gevallen kan het humoristische effect verkregen worden door het gebruik van bekende stijlmiddelen als overstatement en understatement. Een verfijnd voorbeeld van het laatste ontleen ik aan de al genoemde Bomans, die deelnam aan een literaire quiz waarbij de naam geraden moest worden van een dichter van wie een paar dichtregels werden voorgelezen. Bomans: "Ik aarzel; u zoudt me helpen als u me zei of de betrokkene nog leeft." Quizmaster: "In een plaats in Gelderland staat een monument en daar ligt hij onder." Waarop Bomans: "U ontwijkt mijn vraag."

Daarmee kom ik gelijk bij het moeilijke punt: de geestige inval. Daar kun je op broeden, maar 'inval' zegt het al: die heb je niet in de hand. Ik denk aan een voorbeeld van de Engelse premier Lloyd George, die een verkiezingstoespraak houdt in een hem vijandig district. Het rumoer is dan ook groot en op een gegeven moment bijt een vrouw hem toe:

**"Als u mijn man was, deed ik
vergif in uw thee." Waarop
Lloyd George: "Als u mijn
vrouw was, dronk ik het op."**

'Ready wit', noemen de Engelsen dat.

De geestige inval blijft ook het punt als ik nog een stap verder ga in de praktijk van de humor. U zult zo langzamerhand ook wel vermoeden waarom ik boven dit verhaal 'gebakken humor' zette. Het gaat me

inderdaad om de tot 'bak' geconcentreerde humor en meer in 't bijzonder om de vraag of en hoe je zelf een bak kunt bakken. Ik moet eerlijk bekennen dat die vraag me al lange tijd bezighoudt zonder dat deze inspanning mij tot een echt bevredigend resultaat heeft gevoerd. Op een komische associatie of een gekke inval komen, dat gaat nog wel, maar een bak componeren, dat blijft een verhaal apart. Dat laat zich verklaren. Een bak is nog even wat anders dan een clou waar men een inleidend verhaaltje bij bedenkt. Bij een bak gaat het om een over 'n paar trappen opgebouwde spanning, welke zich ontleent in de clou die zonder het begin geen clou is. De grap zit in het geheel, niet alleen in het einde.

Het geheel dus. Het lijkt me sterk dat iemand een bak in zijn geheel zomaar invalt. Beter kan ik me voorstellen dat een bak geconcipieerd wordt van achteren naar voren, vanuit de clou dus. Dat de volgorde van vertellen andersom is, is niet beslissend. Maar het opbouwen van een bak vanuit het einde is moeilijk. Ik heb iemand eens de geestige opmerking horen maken dat hij aan de stelling van Pythagoras alleen de ontdekking had overgehouden dat hij zelf ook een schuine zijde had. Het is geen geringe zaak om daar een bak van te maken. Licht het niet meer voor de hand dat het bedenken van een bak vooraan moet beginnen? Ik denk het. Uitgaan van een situatie die al ongewoon - of zelfs absurd - is of die er zich voor leent om de doorbreking of omkering van de normale gang van zaken uit te vergroten. (Eigenlijk is deze aanwijzing onnauwkeurig. Het zit niet in de komisch uitvergroete situatie, maar het gaat om de mens in die situatie; die brengt het geestige erin. De clou van een bak is ook vrijwel altijd een door of tot de hoofdpersoon van een bak gesproken woord.)

De opzet van een bak kan heel eenvoudig zijn, bijvoorbeeld de opzet vanuit een dubbelzinnigheid en daar een incongruentie van vraag en antwoord op bouwen. Sam komt op straat Moos tegen. Hoe maak je het? vraagt Sam. Dat zeg ik niet, antwoordt Moos. Waarom niet? Dan maak jij het ook. Simpel, maar aardig. Het maakt overigens wel wat uit dat het hier over Sam en Moos gaat. Zij zijn in de wereld van de bak 'typen' die een bepaald gedragspatroon doen verwachten - of juist niet. Veel bakken zijn op 'typen' gebouwd - de pastoor, de matroos, de drinkebroer en niet te vergeten de Belg. Sam, die Moos in een sportwagen ziet rijden; daar klopt iets niet, evenmin als bij een Belg met een cryptogram voor zich.

Het gegeven voorbeeld is eenvoudig; men kan het zelf bedenken. Dat ligt anders bij een ingenieuze bak als de volgende. Iemand zegt tegen z'n vriend: Ik heb deze week Das Kapital van Karl May gelezen. Nee, antwoordt de ander, dat is niet van Karl May, maar van Karl Marx. Ach ja, zegt de eerste, ik dacht ook al: wat komen er toch weinig Indianen in voor.

Dit is een ontmoedigende bak voor iemand die zelf zoiets zou willen bedenken. Het begin gaat nog wel, maar hoe dan in de verdere opbouw dat begin weer terugkomt in de clou, dat heeft iets onnavolgbaars.

Goed, dit alles mag u voor de komende dagen het nodige te denken geven. En vergeet u ook dat fijne tafelgesprek niet - het zal u van pas komen.

Maar laat ik besluiten met een bak die ik dan toch zelf gemaakt heb. Hij haalt het niet bij de bovenstaande, maar het is toch ook niet niks. Ik ga uit van de situatie dat iemand bij de hemelpoort komt; dat is al ongewoon genoeg en dat scheelt meteen een stuk.

Ir. Van der Graaf komt bij de hemelpoort met een nummer van de Waarheidsvriend onder de arm. Het luikje gaat open en Petrus zegt: Komt u binnen, maar die krant van u komt er niet in. Waarom niet? vraagt Van der Graaf verbaasd. Antwoordt Petrus:...

En hier stop ik even. De clou vindt u elders in dit blad. Zoek die nu niet meteen op, maar ga er ook eens voor zitten en bedenk uw clou. De mijne is vermoedelijk beter, maar oefening baart kunst. Ook in uw geval.

de auteur is docent systematische theologie

¹ Joseph W. Bastien, *Humor and Satire*, in: The Encyclopedia of Religion, New York/London, 1987, vol. 6, blz. 526: "The absence of humor and satire in christianity began after the Protestant Reformation, which emphasizes sobriety, thrift, industry, and ambitions at the expense of laughter, excess, play, and burlesque." Met verwijzing naar Harvey Cox, *The Feast of Fools*, 1969. Voor een nuancering zie: Jan Brecunier en Herman Roodenburg (red.), *Homo ridens. Humor van de oudheid tot heden*, Baarn, Amsterdam, 1999, blz. 19

² Bastien, a.e., blz. 527

³ Sigmund Freud, *Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten / Der Humor*, Fischer V. Frankfurt am Main 1992, blz. 253-258 Een kort maar instructief artikel over humor is te vinden in de Grote WP, 8 (deel 11)

Marieke Ridder begon in 1988 aan de studie theologie. Ze studeerde in 1997 af in kerkgeschiedenis, met als bijvak liturgiek. Nu woont zij in Amsterdam Oost en is werkzaam als geestelijk verzorger in twee huizen. Onder het rustgevend gezang van drie vogeltjes, en het rommelig gedraai van twee cavia's, interview ik haar.

Annewieke Vroom

Het ene huis, waar je negentien uur per week werkt, is Nieuw Unicum. Wat voor huis is dat?

Nieuw Unicum is een woon- en voorzieningencentrum voor lichamelijk gehandicapten in Zandvoort. Er wonen ongeveer honderdtachtig mensen, die zijn gemiddeld veertig jaar oud, dus een vrij jonge groep. Dat wil zeggen: er zitten wat zestigers, maar er zitten ook mensen van achttien, negentien. Dat geeft wel een bepaald karakter aan zo'n huis, zeker als je het vergelijkt met mijn andere werkplek, Boerhaave, wat een echt verpleeghuis is, en waar de gemiddelde leeftijd ongeveer vijfentachtig is.

Hoe ziet een werkdag in Nieuw Unicum eruit?

Dat wisselt een beetje per dag. Het begint altijd met koffie met de maatschappelijk werkers. Dat is belangrijk omdat ik daar ook de enige geestelijk verzorger ben. Over het algemeen heb ik 's ochtends een of twee afspraken met mensen en 's middags ook wel vijf gesprekken. Tussendoor kom je af en toe in de gang iemand tegen en praat je ook even mee. Dat is toch ook een vorm van pastoraat vind ik. Het gaat om belangstelling hebben voor mensen, en dat kan heel kort ook al het geval zijn.

afgestudeerden

Marieke Ridder, geestelijk verzorger

Verder probeer ik in de instelling duidelijk te maken wie ik ben, en wie ik kan zijn voor iemand, zowel naar de bewoners toe als naar het personeel, in de hoop dat ik zoveel mogelijk op de plekken kom waar ik moet zijn. Mensen nemen hier relatief veel initiatief. In een verpleeghuis zal het nooit gebeuren dat iemand zomaar voor de deur staat, en dat gebeurt in Nieuw Unicum wel. Dus daar voel ik me soms een soort dorpsdominee, ik voel me dan wel niet altijd zo de dominee daar, maar wel zo van 'o ja, die is daar voor'.

Wat zeg je dan als je duidelijk probeert te maken wie je bent?

Ik heb een folder gemaakt. Die begint met een paar fictieve citaten: 'Waarom is mij dit overkomen?'; 'Ik weet niet meer zo goed wat ik met mijn geloof aan moet, nu'; 'Ik zie het allemaal niet meer zo zitten'; 'Ik wil gewoon eens met iemand praten die ik kan vertrouwen'. Met deze kreten wil ik duidelijk maken waarvoor mensen bij mijn terecht kunnen. Want je hebt altijd een hele hoop vooroordelen of drempels te overwinnen. Ik geloof dat ik zelf ook niet zomaar op een geestelijk verzorger afstappen. Dan denk ik: 'als

het maar niet zó iemand is, daar wil ik helemaal niet mee praten'.

Hoe leg je het contact met de bewoners?

Ik zeg: 'Ik zou me graag even voorstellen als dat mag, (ik weet niet of het uitkomt), ik ben Marieke Ridder, de geestelijk verzorger'. Het is me maar twee keer overkomen dat iemand meteen zoiets had van 'nou, dat is niet aan mij besteed'. Anderen vonden het allicht prettig om even kennis te maken.

In het begin vond ik dat het moeilijkste, hoor, die kennismakingsgesprekken met wildvreemden. Dat je echt niet weet wie er tegenover je zal zitten. De onzekerheid zit hem dan gewoon al op lichamelijk vlak: kan iemand praten? Je weet niet of je vervolgens de goede toon vindt en de goede keuzes maakt in jouw vragen. Je weet ook niet of er een volstrekte atheïst zit, of iemand die reïncarnatie als hoop ziet voor de toekomst, of dat daar een pinkstergelovige zit, dat kan ook. Dus je weet niet of je beter als de dominee binnen kunt komen of misschien toch beter als meer de algemene hulpverlener, wat ook een rol is die in het geestelijk verzorgerschap zit.

Het is maar een enkele keer als ik eens een gereformeerde tegenkom. Dan heb ik ook echt iets van 'kijk nou wat me gebeurt'.

Is het een nadeel dat je niet altijd gewoon de dominee kan zijn?

Ik vind het juist het groot voordeel van mijn werk boven gemeentepredikant zijn dat je zo'n breedte aan mensen tegenkomt. Is het contact er eenmaal, dan vind ik het helemaal niet moeilijk om zoveel mogelijk ten dienste te staan van een ander zijn opvattingen, geloof, of aarzelingen.

Mensen mogen wel van mij weten waar ik sta, dat schept ook wel een soort duidelijkheid. Bijvoorbeeld reïncarnatie, ik geloof daar niet zo in. Als mensen aan mij vragen 'hoe zie jij dat?' dan kan ik op een gegeven moment wel zeggen van 'ik zie meer in een ander geloof. Maar ik weet dat de meningen verschillen, wij weten natuurlijk geen van allen uiteindelijk hoe het is. Maar voor mij is het net iets anders'. Maar dat moet natuurlijk heel voorzichtig en alleen als mensen het echt willen weten.

Wat heb je voor dit werk aan je studie gehad?

Ik ben een kerkhistorica, studeerde af op Bennink Janssonius en het negentiende-eeuwse kerklied. Dat lijkt niets te maken te hebben met wat ik doe. Maar het lied: daar hou ik van, hartstikke belangrijk, zeker in Boerhaave, waar ik verschrikkelijk veel moet zingen. Een historische interesse helpt om die oudere mensen van het begin van de eeuw te begrijpen. Maar zowiezo heb ik bij kerkgeschiedenis geleerd om heel zorgvuldig om te gaan wat mensen zeggen. En niet te snel conclusies te trekken of snel te oordelen.

Dat is toch een soort ethiek van de geschiedschrijving. Ik heb geprobeerd zo'n man, Bennink Janssonius, recht te doen. Hij kan zich niet meer verdedigen, dus ik kan hem helemaal belachelijk maken. Maar als je zo iemand in zijn tijd bekijkt dan kun je toch begrip hebben voor iemands keuzes. Dat geldt denk ik ook in het pastoraat. Ook bij mensen die heel anders in elkaar zitten, dan ik probeer ik toch te vatten waarom zijn leven of haar leven zo is gelopen en niet anders.

Wat voor levensbeschouwingen tref je aan?

Beide huizen zijn een doorsnee van de samenleving, dus de christenen zijn over het algemeen katholiek. Het is maar een enkele keer als ik eens een gereformeerde tegenkom. Dan heb ik ook echt iets van 'kijk nou wat me gebeurt'.

Wat zijn de belangrijkste verschillen tussen de twee instellingen?

Boerhaave is een verpleeghuis voor 300 bewoners. Daarvan is de helft dementerend. Ik werk op drie afdelingen voor demente bejaarden, de zware groep kan je wel zeggen. En ik werk op een revalidatieafdeling voor mensen die een hersenbloeding hebben gehad. De groepen zijn al anders. In Nieuw Unicum zijn het mensen die al helemaal uit-gerevalideerd zijn en alleen maar achteruit gaan. In Boerhaave dat is een heel andere groep mensen. Mensen die over het algemeen tot een jaar of zeven geleden een gewoon leven hebben gehad.

Ben je ook aangenomen als geestelijk verzorger voor de verzorgers?

Ik zie het niet als mijn primaire taak. Wel dat ik samen met hen moet zorgen dat het voor de patiënten goed is. In Boerhaave is wel eens een verzorger naar me toe gekomen, dat werd een heel uitgebreid gesprek, en soms in de wandelgangen. Natuurlijk vragen zij soms ook waarom moet dat nou zo, dat gun je toch niemand.

Wat zeg je dan?

Vaak denk ik: je hebt gewoon gelijk. Ik begrijp het zelf ook niet. Ik ben niet iemand van de stellige antwoorden. Hoe het dan zit. Dat weet ik soms ook niet, nee. Er zijn natuurlijk dingen die gebeuren die zo onrechtvaardig zijn, sommige mensen krijgen gewoon teveel op hun bordje, en dan denk ik ook van, dat moeten we later maar eens vragen of dat nou niet anders had gekund. En anderzijds denk ik ook wel weer, bij een heleboel dingen die gebeuren volgens mij, helpt het geloof om daar doorheen te komen, maar kun je God daar denk ik niet altijd op aanspreken, dat het van Hem nou zo moet. Maar er zijn veel mensen die geloven van 'God zal er wel een bedoeling mee hebben', en die dat toch heel troostend vinden. Nou, daar blijf ik ook vanaf.

Wat vind je leuk of moeilijk aan jouw werk?

Leuk zijn de contacten met al die mensen, en dat ze zo verschillend zijn. En dat je merkt dat het mensen goed doet dat ze met je gesproken hebben, dat is heel bevredigend. Het moeilijkste van het werk is dat

het soms toch confronterend is als het jonge mensen zijn. Je merkt goed hoe kwetsbaar het leven is. Dat heb je met oude mensen ook al, maar zeker komt dat dichterbij als het mensen van je eigen leeftijd betreft.

Wat doe je precies op Boerhaave?

Veel minder contact op afspraak. Met dementerenden is een afspraak niet aan de orde. Daar zit ik veel meer op de afdelingen. Soms ga ik bij iemand zitten, probeer ik contact te krijgen, vaak is dat al het meeste wat je kunt bewerkstelligen. Berber Overdijk heeft daar een mooie scriptie over geschreven aan de VU. Je probeert mensen even een goed gevoel te geven. Door iemands hand vast te houden. Of sommige mensen zijn heel ver heen en die willen het liefste geknuffeld worden. Voor anderen probeer je zoveel mogelijk naar hun achtergrond te gaan en dan liedjes zingen hè. *'Johannes de Heer'* ken ik tegenwoordig. Het begon angstig maar daar word je wel vrijer in. Maria liedjes, *'maria mild en machtig'* en *'wees gegroet, o sterre'*.

Muziek is de ingang. Dat wil zeggen dat je je wel moet verdiepen in de liederen van die tijd. En dan kan ik soms denken dat zou ik zelf nooit zingen, maar dat is niet aan de orde. Ik heb ook een keer toen was er een mevrouw die was behoorlijk dement maar ze kon nog wel goed praten. Ze was heel expliciet niet kerkelijk, maar wel een van de oprichters van de SDAP, als ik er naar vroeg leefde ze op en begon ze erover te vertellen. Toen dacht ik nu moet ik natuurlijk gaan oefenen. Toen heb ik in Nieuw Uinum, daar werken veel werknemers van de sociale academie vroeger een LP met strijdlieden geleend. Toe heb ik die op een bandje gezet, met de tekst erbij, en ben ik gaan oefenen. Maar toen ging ze dood, en dat is heel jammer, maar anders had ik het gedaan.

Heb je nou niet het gevoel dat je jezelf helemaal weg moet cijferen op je werk, bijvoorbeeld doordat je je constant moet verdedigen?

Ja, dat is ook wel een beetje zo. Maar het is niet altijd zo. Er zijn natuurlijk altijd mensen die ook wat geloofsbeleving betreft wel behoorlijk op een golfte zitten met mij. En dat merk je ook, in jezelf, dat er iets meer twee richtingverkeer is, voor je eigen gevoel, het is makkelijker. En je hebt die kerkdiensten, die vieringen, en daarin ben ik wel helemaal mezelf. Anders zou ik het niet kunnen.

Heb jij het idee dat jij, je hebt eerst 18 jaar school gedaan, daarna 9 jaar studie, dat je een goed geestelijk verzorger kan zijn?

Ik ben nu dertig, en ik ben op mijn achtentwintigste begonnen. Dat roept de meest grappige reacties op, vooral bij de dementerenden. Dan stel ik me voor -ik vind het heel erg moeilijk om dominee Ridder te zeggen van mezelf, dus dan maak ik ervan ik ben Marieke Ridder en ik ben hier de dominee- want die dementerende bejaarden begrijpen zowiezo niet wat een geestelijk verzorger is. 'O', heeft een dame een keer met grote ogen gezegd, 'bent u de dominee?!' Echt met een blik van 'dat kan niet kloppen'. Dan zeg

ik 'ja, ik ben misschien wel een andere dominee dan u verwacht, mevrouw'. Jaja, dat vond ze toch wel een beetje vreemd. Maar het is ook heel opmerkelijk om te merken dat mensen je toch als dominee zien en erkennen. Dat heeft met meer dan je leeftijd te maken.

Nu moet ik maar een beetje keurig lopen ofzo, geen rare dingen doen in die gangen'.

Zie je jezelf als dominee?

Dat ligt er een beetje aan. Als het christelijke mensen zijn, of kerkelijke mensen, dan beschouwen ze mij als predikant. Ik voel mij ook predikant, maar dan valt het op zijn plaats. Niet altijd heeft mijn predikant-zijn een functie. Soms wel, soms in negatieve vorm, mensen die dan eerst een hele tirade beginnen, en als ik dan mee blijf te vallen dan heb je al heel wat gewonnen natuurlijk. Als ik in Boerhaave over de gang loop, en daar moest ik in het begin erg aan wennen, begroeten ze me met 'dag dominee'. Ik denk dan 'o dat ben ik. Nu moet ik maar een beetje keurig lopen ofzo, geen rare dingen doen in die gangen'.

Zou jij het een goeie zaak vinden als bij Religie en Levensbeschouwing ook de afstudeer-richting geestelijk verzorger zou komen?

Ik ben er niet helemaal uit. Er zijn in beide huizen mensen die echt graag een predikant willen spreken. Sommige katholieken ook. Je bent herkenbaar, mensen kunnen soms makkelijker hun vertrouwen geven aan jou, of zich afzetten tegen je, het schept een duidelijkheid. Als je geestelijk verzorgers gaat krijgen die dat niet hebben, heb je de kans dat het heel erg zwevende figuren blijven, waar die duidelijkheid aan ontbreekt, wat mensen misschien vervelend vinden. En die kerkdiensten, daar is nog steeds behoefte aan. Ik mag voorgaan, en het avondmaal bedienen, en onderschat niet hoe belangrijk dat is aangezien de meeste christenen katholiek zijn. Anderzijds: een humanistische geestelijk verzorger kan dat nu ook al niet. Dus ik kan mij indenken dat als je een goede opleiding hebt gehad op het gebied van religie en levensbeschouwing dat je dan ook een goede geestelijk verzorger kan zijn, mits er een heel goeie en praktische kopopleiding op zit.

Zit je nog bij de adviesgroep homotheologen in de kerk?

Dat wordt nu anders in SOW verband, maar daar blijf ik nog wel even in actief. We proberen eraan bij te dragen dat het klimaat in de kerken beter wordt voor homoseksuelen mannen en vrouwen, hopelijk met het gevolg dat het klimaat ook milder wordt voor homoseksuele predikanten. En dat gaat stapje voor stapje, heel langzaam.

Hoe proberen jullie dat?

Bemiddeling, indien nodig. en we schrijven af en toen

ergens een artikel. Ook hebben we een brochure die mensen kunnen opvragen bij voorheen Leusden. Daarin kunnen ze lezen over homosexualiteit in de kerken. We waren adviesorgaan aan de gereformeerde synode. De synodebesluiten zijn allemaal wel gunstig, maar nu de praktijk nog, en die is weerbarstig.

Psalm 23, de Heer is mijn herder. Dé psalm.

Een groot voordeel in die huizen is, dat ze dat verder niet interesseert. De problemen die je als lesbische predikante meestal in een gemeente ondervindt wanneer je beroepen wilt worden, heb je in de huizen helemaal niet. Het stond wel in mijn CV, maar dat maakt ze helemaal niks uit. En dat is wel heel prettig, dan denk ik 'kon dat in de kerk ook maar, hè, dat ze kijken naar wie je bent hoe je werkt, hoe je visie is, in plaats van zich blind te staren op iets uit je persoonlijk leven'.

Terug naar je werk als geestelijk verzorger, is er nu een bijbelverhaal dat je favoriet is, die je vaak gebruikt?

Psalm 23, de Heer is mijn herder. Dé psalm. En zeker bij uitvaarten 'ook al ga je door een dal van diepe duisternis'. Dat is wat bij familie van dementerende mensen direct voelbaar is. Door een dal van wegraken, van vervagen, van niet-meer-zijn wie je bent. En verder wisselt het van persoon tot persoon.

Het thema van deze Kabats is humor. Weet jij nog een goeie anekdote van jouw werk?

Er zijn wel situaties dat ik denk 'dat mij dit nu toch overkomt'. Bijvoorbeeld een bewoner in Nieuw Unicum, die als gevolg van een ongeluk psychisch een beetje veranderd is. Die wilde een afspraak met mij. Stoere jongen: blote vrouwen op zijn kamer, Feyenoord posters en zo, hij was vroeger ook een fanatieke supporter, echt van de f-side. Zijn vraag was: hij blowde, en nou had hij had de EO gezien, en hij had opgebeld, en Jezus beloofd dat hij zou ophouden met blowen. Maar ja, dat had hij enthousiast verteld aan zijn afdelingsmanager en die had gezegd 'om nou in een keer te stoppen, dat misschien wel wat overdreven'. En nu wou hij van mij weten wat 'ie nou moest doen. En dan zie ik mezelf echt zitten en denk ik 'wat heb ik ontzettend bijzonder werk'.

Wat heb je gezegd?

Ik dacht: 'wat nu?' Hij wou ook nog direct stoppen met roken. Ik heb toch wel gezegd dat ik dacht dat het al heel goed zou zijn als hij het oprecht zou proberen.

is het gelukt?

Nee, na een paar weken is hij weer begonnen. Nog steeds als ik hem zie denk ik 'die komt wel eens een keer, om weer te vragen hoe het moet'.

Ja, ik moet heel vaak een beetje lachen, je moet de lol van situaties in blijven zien. Die dementerenden zijn ook vaak zo vrolijk. Oja, dat was ook zoiets. Had

ik een verhaal bij een groep dementerenden over de goede herder. Dat is een heel bekend verhaal, dus dat is heel goed om te gebruiken. Ik had ook een plaatje mee om uit te delen, dat was David met een schaapje op zijn rug. En dan vraag ik 'wat zou dat nou zijn?' 'O', zegt een mevrouw, 'wat een lief hondje is dat'. 'Nee', zegt de ander 'dat is toch iets anders, een geitje'. Nou, uiteindelijk kwamen we toch op een schaap, een lammetje. 'O', zegt een mevrouw, en begint te zingen: 'lammetje lammetje lammetje'-dat is een of ander oud kinderliedje. Die hele gespreksgroep door: ik vertelde een verhaal en ik hoefde maar een woord te noemen of er kwam een liedje op. En dat ging de hele tijd door, de anderen zongen dan weer mee, en ik kende het dan helemaal niet. Dan moet ik ook zo lachen want dan denk ik 'wat is het toch heerlijk werk'. En zo zwaait zo'n uurtje alle kanten op.

Ook een keer kwam ik een demente mevrouw bij de uitgang tegen, die naar haar moeder ging. Maar ze was al vijftientig, en ik behandelde dat op de standaard manier, ik zei dus 'zou u niet even blijven nog, voor het eten'. Maar ze zei 'nee, mijn moeder verwacht me'. Toen zei ik 'nou, ik heb uw moeder net nog aan de telefoon gehad, en die zei dat het goed was'. 'O nee', zei ze, en ze keek me met heldere ogen aan, 'mijn moeder heeft helemaal geen telefoon'. Ik schoot in de lach en zei 'Ik ben door de mand gevallen he? U bent mij te slim af'. 'Ja', zei ze. Maar ze wilde dan toch nog wel even blijven voor het eten.

de auteur is vierdejaars studente Religie en Levensbeschouwing

Satire en religie. Fragmenten van Heinrich Heine

Johan Vos

'Satire en religie' is een hachelijk onderwerp. Wat voor de één uiting van een bijzonder soort spiritualiteit is, is voor de ander pure blasfemie. Heinrich Heine drukt het zo uit: "Van het verhevene naar het ridicule is het maar één stap, madame!¹ Maar het leven is ten diepste zo fataal serieus dat het niet te verdragen zou zijn zonder zo'n combinatie van het pathetische met het komische. Dat weten onze dichters ... zij hebben het allemaal afgekeken van de grote oerdichter, die in zijn wereldtragedie in duizend aktes de humor op de spits weet te drijven, zoals we dagelijks zien."²

Heine beschouwde zichzelf als de Duitse Aristofanes. Maar hij wist dat hij niet in de schaduw kon staan van de hemelse Aristofanes, de auteur van het heeal. Toen hij jarenlang, bijna geheel verlamd en gekweld door alle denkbare ziektes, in zijn 'matrassengraf' lag, moest hij toegeven dat zijn eigen geestigste uitingen van sarcasme slechts armzalige spottereien waren in vergelijking met de wrede grappen en de bijtende hoon die de Meester over hem uitstortte. Op deemoedige toon permitteerde hij zich wel een bescheiden kritische kanttekening bij deze hemelse humor: zes jaar steeds maar dezelfde grap vond hij eerlijk gezegd wel een beetje afgezaagd worden; erg origineel zou hij dit soort humor ook niet willen noemen daar de hemelse Aristofanes dezelfde grappen ook wel eens bij een andere gelegenheid gebruikte en zo plagiaat van zichzelf pleegde.³

'Tot stichtelijk vermaeck ende leeringhe' geef ik in het vervolg een vertaling van drie fragmenten van Heine over diverse aspecten van de religie.

Protestantisme, katholicisme en jodendom⁴

De auteur gaat op bezoek bij de markies Christophoro di Gumpelino. Als hij aankomt, ligt de markies nog in een zijkamer geknield voor een madonnabeeld en een groot crucifix. Zijn bediende, een loterijcollecteur die zijn joodse naam Hirsch voor de zekerheid toch maar heeft veranderd in Hyazinth, legt uit dat de markies elke avond twee uur zo in gebed doorbrengt. De auteur vraagt of Hyazinth ook geen behoefte heeft achter hem te knielen. Die behoefte blijkt niet zo geweldig groot te zijn:

"Ik heb vaak tegen de heer Gumpel gezegd: 'Uwe Excellentie is een rijk man; U kunt katholiek zijn zoveel U wilt; U kunt Uw verstand geheel in katholieke rook laten hullen; U kunt daarbij zo dom worden als een katholieke klok; maar U hebt toch te eten. Ik ben echter een zakenman en ik moet mijn zeven zintuigen bijelkaar houden om iets te verdienen.' ... Maar als ik eerlijk ben, moet ik ook zeggen dat ik geen plezier beleef aan de katholieke religie en als verstandig mens moet U me daarin gelijk geven. Ik snap niet hoe mensen daar iets aan kunnen vinden: het is een religie alsof onze lieve Heer - God bewaar me! - net

gestorven is, en het ruikt daarbij naar wierook als bij een begrafenisplechtigheid, en daarbij dreunt dan ook nog zo'n droevige begrafenismuziek dat men er melancholiek van wordt; ik bedoel maar: dat is geen religie voor een man uit Hamburg."

"Maar mijnheer Hyazinth, wat vindt U dan van de protestantse religie?" "Die is mij weer te rationeel, Herr Doktor, en als er in de protestantse kerk geen orgel zou zijn, dan was zij helemaal geen religie. Onder ons gezegd, deze religie berokkent geen enkele schade - ze is zo zuiver als een glas water - maar ze helpt ook niets. Ik heb het met haar geprobeerd en dat kostte me al vier mark en veertien schilling."

"Hoezo dat, mijnheer Hyazinth?" "Kijk, Herr Doktor, ik dacht: dat is een zeer verlichte religie, er is geen plaats voor exaltatie en voor wonderen. Alleen, een klein beetje exaltatie moet ze toch hebben en een héél klein wondertje moet ze toch kunnen doen, wil ze zich als een fatsoenlijke religie presenteren."

Als er in de protestantse kerk geen orgel zou zijn, dan was zij helemaal geen religie

Maar wie zou zo'n wonder moeten doen, dacht ik, toen ik ooit in Hamburg een protestantse kerk bezocht, u weet wel, zo'n hele kale, met alleen maar bruine banken en witte muren, en aan de muren alleen maar zo'n zwart bordje waarop een half dozijn witte getallen staan. Maar misschien, dacht ik, neem je deze religie niet serieus genoeg, misschien kunnen getallen net zo goed een wonder doen als een beeld van de Moeder Gods, of een bot van haar man, de heilige Josef, en om te weten wat er nu precies van waar was ging ik direct naar Altona en gebruikte de nummers van dat bord in de loterij aldaar: op de ambe zette ik acht schilling, op de terne zes, en op de quatern twee schilling.⁵ Maar ik verzeker U bij mijn eer, op geen enkel van die protestantse nummers viel een prijs. Toen wist ik wat ik ervan moest denken; toen dacht ik: blijf uit de buurt van een religie die helemaal niets kan, waarbij nog niet eens een ambe getrokken wordt. Ik zal wel gek zijn op deze religie waarop ik al vier mark en veertien schilling gezet en verloren heb, ook nog mijn hele gelukzaligheid te zetten!"

"Maar aan de oudjoodse religie hebt U dan toch zeker wel meer, of niet?" "Herr Doktor, hou op met die oudjoodse religie: die wens ik zelfs mijn ergste vijand niet toe. Die brengt alleen maar schade en schande. Ik zeg U: dat is helemaal geen religie, dat is alleen maar ongeluk..."

De dood van God⁶

In het voorafgaande beschrijft Heine het einde van het Deïsme in Duitsland als gevolg van de geestelijke revolutie die door het werk van Immanuel Kant is teweeggebracht. Zoals bij de revolutie in Frankrijk het koningschap als hoeksteen van de oude sociale orde ten val kwam, zo in Duitsland het Deïsme als hoeksteen van het oude geestelijke regime. Maar vóór de auteur uitvoerig daarop ingaat, last hij een pauze in:

"... Een vreemde huivering, een mysterieuze piëteit staat ons vandaag niet toe verder te schrijven. Onze borst is vol van ontzetting en medelijden: het is de oude Jehova zelf die zich op de dood voorbereidt. Wij hebben hem zo goed gekend vanaf zijn wieg in Egypte, toen hij onder goddelijke kalveren, krokodillen, heilige bollen, ibissen en katten werd opgevoed. Wij hebben gezien, hoe hij deze speelkameraden van zijn kindheid en de obelisk en sfinxen van het nijldal in zijn geboorteland vaarwel zei en in Palestina, bij een arm herdersvolkje, een klein God-koninkje werd. We zagen later hoe hij met de Assyrisch-Babylonische beschaving in aanraking kwam en zijn al te menselijke hartstochten aflegde, hoe hij niet meer uitsluitend toorn en wraak spuugde, tenminste niet meer bij het minste of geringste wissel van de hemel begon te donderen. We zagen hem emigreren naar Rome, de hoofdstad, waar hij afzag van alle nationale vooroordelen en de hemelse gelijkheid van alle volken proclameerde, en met zulke mooie frasen oppositie voerde tegen de oude Jupiter en zó lang intrigeerde tot hij aan de macht kwam en vanaf het Capitool de stad en de wereld - urbem et orbem - regeerde. Wij zagen hoe hij zich steeds meer vergeestelijkte, hoe hij stilte in zichzelf kon huilen, hoe hij een liefderijke vader werd, een algemene mensenvriend, een universele weldoener, een filantroop - het kon hem toch allemaal niet helpen.

Hoor je het belletje rinkelen? Knielt neer: men brengt de sacramenten voor een stervende God."

Het lied van de ongewende tranen⁸

Heine begint dit gedeelte van zijn 'Reisebilder' met een zinspel op een melancholisch 'toneelstuk' waarin de auteur de hoofdrol speelde en waarin alle dames huilden; alleen één dame hilde niet, geen enkele traan. "Dat was juist de pointe van het stuk, de eigenlijke catastrofe." Deze éne traan laat de auteur niet los. De Satan fluistert hem nog steeds een lied van deze niet gehulde traan in het oor, "een fataal lied met een nog fatalere melodie - ach, alleen in de hel hoort men deze melodie." Daarop laat de auteur deze uitweiding over hemel en hel volgen.

"Hoe men in de hemel leeft, mevrouw, kunt U zich wel voorstellen, temeer omdat U getrouwd bent. Daar amuseert men zich uitstekend, men heeft er alle soorten genoegens, men leeft er in louter lust en plezier, zo ongeveer als God in Frankrijk. Men eet er van 's morgens vroeg tot 's avonds laat en de keuken is er zo goed als die van Fagel; de gebraden ganzen vliegen rond met sausschaaltjes in de

snavel, en voelen zich geveild wanneer men hen opeet; taarten glanzend van de boter groeien in het wild als zonnenbloemen, overal stromen beken met bouillon en champagne, overal staan bomen waaraan servetten wapperen; men eet en veegt zijn mond af en men eet weer zonder last van zijn maag te krijgen; men zingt psalmen, of men stoeit en flirt met de lieve zachte engeltjes, of men gaat wandelen op de groene hallelujaweide; de witgolvende kleren zitten gewoon lekker, en niets verstoort er het gevoel van zaligheid, geen pijn, geen onbehagen, ja zelfs wanneer iemand een ander toevallig op de eksterogen trapt en 'Pardon!' roept, glimlacht men stralend en zonder van zijn apropos te raken: jouw trap op mijn tenen, broeder, doet geen pijn, integendeel: mijn hart ervaart daardoor juist des te meer de zoete hemelse zaligheid. Maar van de hel, mevrouw, hebt U geen idee. Van alle duivels kent U misschien alleen de kleinste, het beëlzebubje Amor, die aardige croupier van de hel, en zelfs deze kent U alleen maar uit de 'Don Juan'. In Uw ogen kan voor deze bedrieger van vrouwen, dat slechte voorbeeld, de hel al niet heet genoeg zijn, hoewel onze onvolprezen theaterdirecties zoveel vlammenpektakel, vuurregen, kruut en colofonium ontsteken als de eerste de beste goede christen voor de hel zou wensen. Ondertussen ziet het er in de hel veel erger uit dan onze theaterdirecties weten - anders zouden ze ook niet zoveel slechte stukken laten opvoeren! In de hel is het helshet en toen ik er eens in de hondsdagen was, vond ik het er niet om uit te houden. U hebt geen idee van de hel, mevrouw. We krijgen daarvandaan ook maar heel weinig officiële berichten. Dat de arme zielen daar beneden de hele dag alle slechte preken zouden moeten lezen die hierboven gedrukt worden - dat is lasterpraat. Zó erg is het niet in de hel. Zulke geraffineerde kwellingen zal Satan nooit verzinnen!

Van alle duivels kent U misschien alleen de kleinste, het beëlzebubje Amor, die aardige croupier van de hel, en zelfs deze kent U alleen maar uit de 'Don Juan'.

Daarentegen is het beeld dat Dante schildert iets te mild, over het geheel te poëtisch. Voor mij zag de hel eruit als een grote burgelijke keuken met een oneindig lang fornuis waarop drie rijen metalen pannen stonden; daarin zaten de verdoemden en werden gebraden. In de ene rij zaten de christelijke zondaren en - of je het gelooft of niet - hun aantal was bepaald niet gering, en de duivels pookten het vuur onder hen met een opvallende ijver op. In de andere rij zaten de joden die aan één stuk door schreeuwden en door de duivels soms extra geplaagd werden. Zo zag het er wel erg potsierlijk uit toen een dikke hijgende pandjesbaas over de al te grote hitte klaagde en een duiveltje enkele emmers koud water

over zijn hoofd goot met de opmerking dat hij zo kon leren dat de doop een ware verfrissende weldaad was. In de derde rij zaten de heidenen die, evenals de joden, de zaligheid niet deelachtig worden en eeuwig moeten branden. Ik hoorde hoe iemand van hen, onder wie juist een potige duivel nieuwe kolen had gelegd, nogal ontstemd vanuit de pan riep: 'Spaar me een beetje! ik was Sokrates, de wijste van de sterfelingen, ik heb waarheid en gerechtigheid onderwezen en mijn leven opgeofferd voor de deugd.' Maar de potige domme duivel liet zich niet afleiden en bromde: 'Ach wat, alle heidenen moeten branden en vanwege een enkeling maken wij hier geen uitzondering.' Ik verzeker U mevrouw, het was een afschuwelijke hitte, en een schreeuwen, steunen, kreunen, kermen, jammeren, jeremiëren - en dwars door al deze verschrikkelijke tonen heen kon men die fatale melodie van het lied van de ongewende tranen horen."

de auteur is docent N.T.

¹ Citaat van Napoleon

² Reisebilder II. Ideen: Das Buch Le Grand XI; Sämtliche Schriften (=SS), hg. V. K. Briegleb (Ullstein Werkausgaben), Frankfurt/M 1981, 3, 282

³ Geständnisse; SS 3, 499

⁴ Reisebilder III/II: Die Bäder van Lucca IX; SS 3, 427-429

⁵ 'Ambe', 'terne', 'quatern': resp. geheel van twee, drie en vier nummers die men tegelijkertijd neemt en die er bij één trekking uitkomen.

⁶ Religion und Philosophie in Deutschland II; SS 5, 590-591

⁷ Heine doelt op het gebruik dat wanneer een priester in vol ornaat, begeleid door een misdienaar, het heilig oliesel aan een stervende ging brengen, de katholieke voorbijgangers bij het rinkelen van de bel knielden.

⁸ Reisebilder II. Ideen: Das Buch Le Grand I; SS 3, 248-250

In de periode van januari 1998 tot en met juni 1999 liep Annemarie Rodenburg, studente Religie & Levensbeschouwing, stage bij een project voor huiswerkbegeleiding en schoolloopbaanbegeleiding aan allochtone jongeren. Op deze manier vulde zij de stage in, die verplicht is bij de afstudeerrichting Beleid en Religieuze Minderheden. Zij vertelt over haar werkzaamheden en belevenissen.

I n G o u d a

Inleiding

Het project voor huiswerk- en schoolloopbaanbegeleiding is een samenwerkingsverband tussen de instelling voor (jeugd)hulpverlening Stichting Woonhuis, en Moskee Nour te Gouda. Het project vindt drie keer per week plaats in de moskee, tussen drie en zes uur 's middags. Er zijn aparte groepen voor de jongens en de meisjes. Hun leeftijd varieert van elf tot ongeveer achttien jaar. Ik heb zelf stage gelopen bij de meisjesgroep, waarvan ongeveer zeventig meisjes lid zijn.

Toen ik voor het eerst de moskee binnenging, vielen mij twee dingen op: het oosterse tapijt op de vloer en de schoenenkasten. "O ja", dacht ik, "de vloer is hier natuurlijk heilig, dus ik zal mijn schoenen maar uit doen". De man die mij had binnengelaten glimlachte vriendelijk. Tijdens de rondleiding door de moskee wilde ik mijn ideeën toch even bevestigd zien en ik vroeg dus aan de man waarom in de moskee de mensen hun schoenen uitdoen. "Tja", zei de man, "Er ligt hier overal vloerbedekking en door onze schoenen uit te doen houden we het hier een beetje schoon. We hoeven dan wat minder vaak te stofzuigen." Dat was alles. Ik had nog veel te leren...

Werkzaamheden

Mijn werk bij het project bestond voornamelijk uit het begeleiden van de meisjes bij hun huiswerk. Bij afwezigheid van de coördinatrice nam ik die taak over (dat was in het schooljaar 97/98). Ook heb ik meegewerkt bij het organiseren van allerlei activiteiten. Ik noem enkele voorbeelden.

- Het organiseren en begeleiden van feesten en uitstapjes (onder andere het suikerfeest, feest ter afsluiting van het jaar en een uitstapje naar een museum in België). Ook heb ik bijvoorbeeld open dagen bezocht van scholen, samen met enkele meisjes.

Het eerste suikerfeest dat ik meemaakte was een hele belevenis. De meisjes spraken dagen van tevoren al over de koekjes die zij zouden meebrengen, de feestkleding en de muziek. Ook zouden een aantal meisjes een optreden doen. Tijdens het feest kreeg ik een prachtig voorbeeld te zien van hoe de meisjes in twee culturen leven. De meisjes kwamen binnen in hun gewone kleren en gingen zich eerst omkleden.

In prachtige Marokkaanse jurken en met de mooiste sieraden kwamen zij de zaal weer in om te dansen op Arabische muziek. Na een uur wilde een aantal meisjes dansen op westerse popmuziek, dus die muziek werd opgezet. De zaal stroomde plotseling leeg omdat alle meisjes zich weer gingen verkleden. In spijkerbroek en shirtje kwamen zij vervolgens binnen en dansten verder. Zo ging dat de hele middag door. Steeds wisselden de meisjes van kleding, afhankelijk van het soort muziek dat werd gedraaid. En op tafel stonden de Marokkaanse koekjes en de Goudse stroopwafels gebroederlijk naast elkaar.

- Het organiseren van groepsgesprekken en themamiddagen (onder andere toen een journalist de meisjes kwam interviewen en toen er bezoek kwam van Stichting Welzijn Gouda). De groepsgesprekken ontstonden vaak spontaan. Onderwerpen hadden bijvoorbeeld te maken met de situatie op school of thuis of met de Islam ('leven in twee culturen').
- Het bijwonen van vergaderingen met de medewerkers van het project, overleg plegen, verslagen maken, bellen naar ouders en scholen, enzovoorts. Ook heb ik een dag meegelopen met mensen van een hulpverleningsinstelling in Rotterdam (uitwisseling).
- Het opzetten van een krantje: samen met de meisjes zijn in 1998 de eerste stappen ondernomen om een 'schoolkrant' te maken met de meisjes. Er zijn vergaderingen geweest, er is een naam verzonnen en er is contact gelegd met de drukker. Op dit moment liggen de activiteiten stil vanwege een gebrek aan begeleiders en vrijwilligers.
- Observaties uitvoeren, informele gesprekken met meisjes en medewerkers voeren, gesprekken met de voorzitter van de moskee voeren, meisjes interviewen, literatuur bestuderen, verslagen schrijven; dit alles in het kader van mijn onderzoek.

Tijdens de stage heb ik geleerd dat het heel leerzaam kan zijn als je je als Nederlandse aanpast aan de Marokkaanse cultuur in plaats van andersom. Ik vond het ook heel leuk: schoenen uit in de moskee (dat geeft trouwens een heel huiselijk gevoel), Marokkaanse thee drinken, gepaste kleding aan in de moskee (geen blote armen of benen, geen heel strakke kleding), de meisjes begroeten met vier kussen op de wangen, Marokkaanse woordjes en begroetingen leren, dadels en soep eten in de Ramadan (na zonsondergang), werken met Marokkaanse collega's enzovoorts. Het zijn allerlei kleine dingen, maar door mij op deze manier aan te passen werd ik al heel snel deel van de groep en van de gemeenschap.

Opzet en methode van onderzoek

Het eerste deel van mijn onderzoek bestond uit een verkenning. De methode hiervoor was participerende observatie. Al kijkend en luisterend naar de meisjes kwamen allerlei indrukken op mij af. Ik maakte verslagen van de middagen en andere activiteiten en stelde veel vragen aan de meisjes en aan de begeleiders. Daarna ben ik begonnen met de formulering van een onderzoeksvraag. De

vraagstelling en ook de 'focus' van mijn onderzoek zijn meerdere keren aangepast. Inmiddels ben ik bezig met de voorbereidingen van mijn scriptie, die ook gewijd zal zijn aan dit project.

De vraagstelling luidt op dit moment als volgt.

1. Welk beeld hebben de Marokkaanse meisjes die deelnemen aan het project voor huiswerkbegeleiding en schoolloopbaanbegeleiding in Moskee Nour in Gouda van hun toekomst?

2. In hoeverre speelt Islam een rol bij de keuzes die zij ten aanzien van die toekomst maken?

Ik ben nog bezig met de voorbereidingen voor mijn scriptie en weet dus nog niet of deze vraagstelling de definitieve zal zijn. Een vraag die ik ook erg belangrijk vind is in hoeverre en op wat voor manier het project in moskee Nour het leven en denken van de meisjes beïnvloedt. Enkele van mijn vragen zijn dan ook: Kun je zeggen dat het project 'emanciperend' werkt voor de meisjes? Worden zij er zelfstandiger van? Zijn zij meer toekomstgericht dan meisjes die het project niet bezoeken? En kan, door middel van het project, ook de Islam 'emanciperend' werken? Is de term 'emancipatie' of 'empowerment' eigenlijk wel van toepassing op de situatie van de meisjes? Op deze en andere vragen ga ik proberen een antwoord te vinden.

Ik heb ervaren hoe leuk en leerzaam het is om je aan te passen aan de Marokkaanse cultuur in Nederland.

Relevantie voor de studie

Ik ben van mening dat de activiteiten van Stichting Woonhuis en Moskee Nour geheel in het kader van mijn studie passen. Het is een intercultureel project; Marokkaanse en Nederlandse medewerkers en vrijwilligers werken samen en leren op die manier veel van elkaar. Ik heb veel van de Marokkaanse cultuur en van de Islam geleerd. Ik ben me ook bewust geworden van allerlei clichés en vooroordelen. Ik heb gezien hoe in de praktijk wordt gewerkt aan een manier waarop verschillende mensen met verschillende religieuze achtergrond kunnen samenleven. Ik heb ervaren hoe leuk en leerzaam het is om je aan te passen aan de Marokkaanse cultuur in Nederland.

Tijdens mijn stage hoorde ik van een collega het volgende verhaal: Een Marokkaanse vader ging naar de school van zijn jongste zoon om daar met een leraar te praten. Hij nam zijn oudste zoon mee om eventueel te vertalen wat de leraar zei. De leraar nam het woord: "Uw jongste zoon heeft veel moeite om mee te komen dit jaar. Hij moet er echt voor vechten om over te gaan naar de tweede klas." De oudste zoon vertaalde dit voor zijn vader. Aan het eind van het gesprek nam de man afscheid en ging met zijn oudste zoon naar huis. Daar gaf hij zijn jongste zoon een pak rammel: "Mijn zoon, je weet toch dat je niet moet vechten op school!"

Behalve kennis opdoen van de Marokkaanse cultuur en de Islam, heb ik ook geleerd een visie te

ontwikkelen op datgene wat ik leerde. En om een koppeling te maken naar de literatuur. Ik heb kunnen zien hoe religie in het persoonlijk en het maatschappelijk leven van mensen functioneert. De stage sloot aan bij de kennis die ik in de eerste jaren van mijn studie had opgedaan. Wat ik had geleerd bij vakken als 'Islam', 'Religies in een pluralistische cultuur', 'Religieuze antropologie', 'Godsdienstsociologie en -pedagogiek', 'Cultuur- en identiteitsvorming' en 'Etniseringstheorieën' zag ik nu in de praktijk. Ik was bijvoorbeeld bekend met de geschiedenis en de vijf zuilen van de Islam: bidden, vasten, aalmoezen geven, de geloofsbelijdenis en de reis naar Mekka. Ik had verder veel geleerd over minderheden in Nederland en het omgaan met de etnische identiteit. Ik was met dr. Minnema al eens op bezoek geweest in een moskee en door de papers die ik voor zijn vakken had geschreven was ik goed voorbereid op het schrijven van mijn scriptie. Ik kon de stage verder koppelen aan werkstukken voor andere vakken van mijn studie en ook de vakken 'Methodologie' en

'Methoden en technieken van onderzoek' kwamen bij mijn stage van pas. Ik heb ook het werken met de meisjes op zich als leerzaam ervaren. Er wordt een beroep gedaan op allerlei kwaliteiten: leiding geven, flexibel zijn, creatieve oplossingen kunnen verzinnen, geduldig zijn enzovoorts. Eerder in mijn studie heb ik een stage op een middelbare school gedaan en deze stage sloot ook daar goed op aan. Inmiddels heb ik zelfs besloten een lerarenopleiding te gaan doen. Het werken met jongeren bevalt mij goed.

Al met al heb ik een erg leuke en leerzame tijd gehad in Gouda. Ik kijk er met plezier op terug. Ook wat mijn doctoraalscriptie betreft ben ik door de stage een heel eind op weg gekomen.

de auteur is zesdejaarsstudente Religie & Levensbeschouwing

De Koan als paradox

Humor lijkt in het Zen-boeddhisme ver te zoeken. Men zit te mediteren zonder op of om te kijken, is altijd geconcentreerd en oordeelt niet. Hier is toch niets humoristisch aan? Ook de kôan is onderdeel van de Zen-praktijk. Deze korte dialogen zijn verrassend grappig. Is hier dan toch een vorm van humor te vinden? Of valt er helemaal niets te lachen? Lees de beschouwing hieronder en oordeel zelf (of is dat nu juist weer niet de bedoeling?). *De redactie.*

of: Het schijnprobleem
is het echte probleem

Lourens Minnema

Stelt U zich voor: Ergens in Japan bevindt zich een boeddhistisch Zen-klooster. We zijn daar getuige van een dialoog tussen een Zen-Meester en een Zen-Leerling. Een korte dialoog, kort maar krachtig. De Meester vraagt: "Door met beide handen te klappen wordt een geluid gehoord; wat is het geluid van één hand?" De Leerling kijkt zijn Meester aan, neemt een correcte houding aan, en strekt, zonder een woord, één hand naar voren.

Dat is alles. We waren getuige van een *sanzen*, een onderhoud tussen een Meester en een Leerling, en van een kôan, een snelle uitwisseling van vraag en antwoord, een flitsende dialoog, soms een kort verhaal, een ingekorte anecdote over een ontmoeting tussen een Zen-Meester en een Leerling of een potentiële Leerling. Zoals bijvoorbeeld het tweegesprek tussen de beroemde Meester Bodhidharma en de Chinese keizer Wu van de Liang-dynastie (502-557), dat verhaald en becommentarieerd wordt in het eerste hoofdstuk van een geschrift getiteld *Pi-yen lu, Kroniek van de Groene Bergwand*, één van de belangrijkste verzamelingen van oude kôan en commentaar daarop, daterend uit de vroege 11e eeuw,

opgetekend en toegelicht door Meester Hsüeh-tou, later uitgebreid met commentaren van Yüan-wu.¹ De keizer vraagt aan een hem onbekende monnik met uitstraling - die later Bodhidharma blijkt te zijn, de patriarch die volgens de legende het boeddhisme van India naar China importeerde: "Hoe is de Heilige Absolute Waarheid?" Als Bodhidharma dan antwoordt: "Weidse leegte en niets heilig!" vraagt de keizer: "Wie is het, die hier vóór ons staat?" Het antwoord luidt vervolgens: "Ik weet het niet." Een antwoord waarmee de keizer nog minder uit de voeten kan dan met het eerste antwoord. Later komt de keizer in een tweegesprek met Meester Chih op deze ontmoeting terug. Meester Chih wil weten of de keizer wel wist wie hij tegenover zich had. Ironisch genoeg is het nu de keizer zelf die antwoordt: "Ik weet het niet." In zijn commentaar op deze anecdote merkt Yüan-Wu op, dat keizer Wu nota bene de kôan van Bodhidharma letterlijk heeft overgenomen, maar dat daar de overeenkomst ophoudt en dat de twee uitspraken niets met elkaar te maken hebben.

Koan: raadsel, humor, paradox?

Kôan zijn raadsels, paradoxen, onbegrijpelijke, absurde tweegesprekken, sterke staaltjes van samenspraak vol tegenspraken. Het Japanse woord *kôan*, in het Chinees *kung an*, betekent 'publieke zaak' of 'casus', en heeft oorspronkelijk juridische connotaties. Meestal heeft de kôan een *mondô*-vorm, d.w.z. de vorm van een vraag-en-antwoord, waarbij het antwoord ook een gebaar of kreet kan zijn. Voor het eerst gestandaardiseerd door de Chinese Meester Ta-hui (Japans: Daie Sôkô, 1089-1163) werden ze al uitgewisseld tussen Meesters en Leerlingen van de T'ang-dynastie (618-907) en vroege Sung-dynastie (960-1127). Dat geldt niet voor de kôan waarmee we begonnen: de kôan van Het Geluid van de Ene Hand is afkomstig van de Japanse Zen-Meester Hakuin (1685-1768), een tijdgenoot dus van Johann Sebastian Bach (1685-1750). Hoeveel verschilt het luisteren naar een Bach-concert van het luisteren naar het geluid van één hand? Heeft Hakuin een typisch Oosters gehoor? Maar misschien heeft Hakuin een typisch Oosters gevoel voor *humor*, en had hij, in plaats van te zeggen: "Luister naar het geluid van het klappen van één hand!", ook kunnen zeggen: "Luister naar het geluid van het klapperen van één tand!"? Wie meent dat hier inderdaad sprake is van humor kan nog lelijk met de mond vol tanden komen te staan zodra hij moet uitleggen wat hij aanvoelt. Wat is trouwens humor? Volgens J. Palmer² heeft humor qua structuur te maken met de gelijktijdigheid van incongruïteit en congruïteit, van ongerijmdheid en rijm, van onverenigbaarheid en vereniging. In de plot van een grap wordt de ongerijmdheid zowel gehandhaafd als opgelost. Een voorbeeld: "Heb je het nieuwste wonder al gehoord, dat de paus heeft gedaan? Hij heeft een lamme blind gemaakt!"

Hoeveel verschilt het luisteren naar een Bach-concert van het luisteren naar het geluid van één hand? Heeft Hakuin een typisch Oosters gehoor?

De verwachte ontknoping blijkt tevens een knoop. De plot, die de oplossing brengt, recreëert tevens het probleem. Mijns inziens is het niet de oplossing, maar deze recreatie van het probleem, die bevrijdend werkt. Voor zover de grap begint met een spanning, die ertoe uitdaagt om een oplossing te vinden, komt humor overeen met het *raadsel*, de puzzel.³ Maar als de kôan een raadsel is, voor welk probleem wil het dan de oplossing? Of is er helemaal geen probleem? Is het raadsel van de kôan soms een *paradox*, een schijnbare tegenspraak? Humor, raadsels en paradoxen komen m.i. daarin overeen, dat zij blijf geven - om met S. Dresden⁴ te spreken - van "de gelijktijdige aanwezigheid van in zeker opzicht tegenstrijdige 'elementen' die elkaar niet alleen veronderstellen maar ook mogelijk maken en in elkaar vervloeien." De verschillen hebben te maken met de context en met het soort spanning waarmee deze innerlijke tegenstrijdigheden gepaard gaan.

Humor is het psychisch en cognitief vermogen om de innerlijke tegenstrijdigheid in een constellatie te signaleren of creatief te introduceren en om aan de daardoor opgeroepen spanning plezier te beleven.⁵ Het is de milde spot van ironische humor, de agressieve minachting van sarcastische humor, de dodelijke scherpste van zwarte humor, maar bovenal de lachlust van herkenning van het menselijk tekort, die wordt opgewekt. Raadsels en paradoxen zijn voorbeelden van spanningsvolle constellaties vol innerlijke tegenstrijdigheden. Voor wat het verschil tussen raadsels en paradoxen betreft, hoewel paradoxen raadselachtig overkomen en raadsels paradoxaal, hebben ze niet dezelfde context. Raadsels zijn voornamelijk instrumenteel, ze leiden ergens heen, en ze zijn bedoeld om in scène te zetten ('performance-oriented'), terwijl paradoxen verworteld zijn in de werkelijkheid zelf ("een paradoxaal verschijnsel") of in de taal ("een paradoxale uitspraak"), d.w.z. verworteld in de discrepantie tussen werkelijkheid en de ervaring daarvan, of in de discrepantie tussen ervaring en de uitdrukking daarvan. Raadsels zijn er om op te lossen, paradoxen om te doorleven, aldus M. Yusa.⁶

Humor is het psychisch en cognitief vermogen om de innerlijke tegenstrijdigheid in een constellatie te signaleren of creatief te introduceren en om aan de daardoor opgeroepen spanning plezier te beleven.⁷

Het paradoxale van een kôan

Wat is nu het paradoxale van een kôan? Het antwoord op die vraag ligt niet in Japan of China, maar in India. Bodhidharma moet op zijn schreden terugkeren. Maar voordat hij dat kan doen moet er eerst een antwoord komen op de vraag: Hoeveel schijn heb je nodig voor een schijnbare tegenspraak? Hoeveel portie schijn en hoeveel portie werkelijkheid? Deze vraag legde ik in de wandelingen voor aan de logica-filosoof W.R. de Jong, die spontaan ten antwoord gaf: "Een paradox is een uitspraak (of een verschijnsel), die op het eerste gezicht een zodanige tegenspraak inhoudt, dat men de uitspraak moet afwijzen als men uitsluitend daarop afaakt, terwijl men er moeite voor moet doen om aan te tonen, dat de uitspraak op een dieper niveau geen tegenspraak behelst; aan de oppervlakte moet voldoende verleiding bestaan om de uitspraak in eerste instantie te verwerpen als innerlijk tegenstrijdig, en in de diepte moet voldoende verleiding bestaan om de uitspraak te ontrafelen." Daarmee was de link gelegd tussen schijn en verleiding, en kon ik Bodhidharma volgen. Want wat is verleiding - boeddhistisch gesproken - anders dan een mengvat vol onwetendheid en begeerte? Een vat vol tegenstrijdigheden, inderdaad, maar niet gewoon 'schijnbare' tegenstrijdigheden. De

schijn tegenstrijdigheden zijn reëel. Niet: Het zijn bepaalt het bewustzijn, of omgekeerd, maar: De schijn bepaalt het bewustzijn én het zijn. Het schijnprobleem is het echte probleem. Waarom?

De schijn in het oude India

In sommige heilige geschriften uit het oude India heerst de overtuiging, dat de hele zintuiglijke wereld zélf een schijnwerkelijkheid (*māyā*) is, een product ofwel van de magische kracht van de goden en yogi's, ofwel van de onwetendheid van de mensen, die de 'grote illusie' werkelijke bestaansvorm en logische geldigheid verschaft.⁸ Doch de idee van de menselijke onwetendheid als een scheppende kracht, wat wil dat precies zeggen? Laten we ons een geest of een bewustzijnstoestand voorstellen, waarin geen gedachte of mentaal beeld voorkomt. Zulk een geestestoestand is als een lege oceaan, ongedifferentieerd, zonder onderscheidingen, zonder afzonderlijke beelden, vormen, classificaties, doelen of bedoelingen. Zodra echter een gedachte opdoemt, ontstaat er een silhouet, krijgt het gedifferentieerde contouren, neemt het vormen aan, kan het worden onderscheiden. Nu is in het Indische wereldbeeld dit onderscheidingsvermogen binnen de geest niet passief, maar actief! Het onderscheidingsvermogen is een onderscheidend vermogen, het denken produceert zelf zijn onderscheidingen, het intellect neemt niet alleen onderscheidingen wáár, maar introduceert ze waar ze oorspronkelijk niet zijn, want oorspronkelijk is er alleen de niet-actieve geest-in-rust. Ten opzichte van de geest-in-rust is elke gedachte per definitie een activiteit, een daad (*karman*), en een gedachtengang is een productieproces dat deze activiteit reproduceert en dus in stand houdt. Deze activiteit produceert niet alleen onze zintuiglijke wereld van veelvormigheid, doch wekt en voedt ook onze begeerte naar die vele begerenswaardige vormen, vertroebelt ons bewustzijn en transformeert de menselijke kennis in een onwetendheid die de begeerte aanwakkert. Zou het de mens lukken om die begeerte uit te schakelen, dan zou hij ook niet langer lijden aan het existentiële onbehagen van het nooit-bevredigd-zijn (*dukkha*). De mens zou dan volgens de Boeddha niet langer lijden aan het bestaan.

Eén benadering om de begeerte stil te leggen is gelegen in het wegnemen van de eigen onwetendheid. De diepst gewortelde onwetendheid geldt echter niet de schijn van de zintuiglijke wereld, die doorzien moet worden als niet meer dan een zinsbegoocheling, maar de eigen persoon. Zolang een mens denkt dat hij iemand of iets is, te onderscheiden van anderen, een ondeelbaar individu met een eigen contour, doorziet hij niet dat de menselijke persoon niet meer is dan een losse samenhang van factoren bijeengehouden door een zelfbeeld, door een mentale voorstelling van zichzelf, oftewel door zijn eigen inbeeldingskracht, zijn eigen creatie, zijn eigen onwetendheid, door zijn eigen behoefte aan houvast. Zou de mens zijn eigen persoon analytisch ontbinden in factoren, dan zou er niets overblijven om te begeren.

Een andere benadering, maar wel in het verlengde hiervan, richtte zich op het ontmantelen van het denkproces zelf. Zolang een mens denkt, denkt hij

aan iets, denkt hij over iets na, bedenkt hij iets en iets anders. Steeds is er het onderscheid tussen de denker en de gedachte, is de ene gedachte de andere niet. Denken bestaat bij de gratie van het onderscheid tussen subject en object, en tussen het ene object en het andere. Zelfs de gedachte aan niet-denken is een gedachte. De rede verbindt de denker aan de gedachte en markeert de verbinding tussen de ene gedachte en de andere, legt een verband tussen het ene verschijnsel en het andere. In het klappen met beide handen is het geluid de begrijpelijke uitkomst van de pendelbeweging tussen twee (of meer) factoren. Het geluid is te verklaren dankzij het onderscheidingsvermogen van de rede. Maar zolang het mogelijk is om heen en weer te pendelen en om onderscheid te maken, is het ook mogelijk om het één te prefereren boven het ander en aan de begeerte een object van begeerte te verschaffen. Verbindingen scheppen een band, leggen aan banden. Hoe kan de mens dit mechanisme doorbreken en zijn eigen onderscheidingsvermogen stilleggen?

De weg uit de schijn in de Zen

Het Zen-boeddhisme heeft zich daarop toegelegd. Niet door cognitief-analytische psychologie of dialectische filosofie te bedrijven, maar integendeel door praktische meditatie en conversatie. Eén van de belangrijkste kenmerken van Zen is een anti-intellectualistische houding. De dwaalwegen en uitwegen van het redenerend denken moeten worden ontmaskerd en vervangen door de onmiddellijkheid van een intuïtief inzicht. Hoe verraderlijk de dwaalwegen zijn en hoe talrijk de uitwegen, dat merkt men bijvoorbeeld zodra men gaat zitten mediteren om zijn gedachten te bepalen bij één punt. De gedachten dwalen al snel af, of ze proberen uitvluchten te vinden voor de pijnlijke bijwerkingen van het aanhoudende zitten in meditatiehouding. Hoe langer men blijft zitten, hoe meer men zichzelf in de weg gaat zitten. Men zit zichzelf te dicht op de huid, wordt geconfronteerd met zichzelf. Hoe meer men zichzelf hier ziet zitten, des te minder ziet men zichzelf zitten. Men begint aan zichzelf te twijfelen. Uit de stroom van zijn gedachten valt steeds minder op te maken wie men is en wat men is. Alles hangt volgens het Zen-boeddhisme met alles samen, is van elkaar afhankelijk, is vergankelijk, leeg, en voorbijgaand. Daarin onderscheidingen aan te brengen en met taal te benoemen is zinloos en verdacht. De woorden zijn immers net zo leeg als de werkelijkheden die de mens daarmee wil begrijpen en vasthouden. De Leerling, die uit deze overwegingen wordt weggeroepen voor een onderhoud met zijn Meester, begint te begrijpen, dat hij geen greep heeft op zichzelf, laat staan op de ongrijpbare bron van zijn bestaan waaruit hij van nature schijnt te putten. Die oorspronkelijke natuur komt hem voor als een spiegelend wateroppervlak halverwege een waterput. Elke keer als de Leerling erin kijkt, weerspiegelt het wateroppervlak het gezicht van de Leerling. Hoe kan hij zo ooit de bodem van de waterput zelf zien, de bron van zijn bestaan, de zuivere Boeddha-natuur? Hoe kan het wateroppervlak transparant worden tot op de bodem? Zolang hij kijkt, kijkt hij in een spiegel als in raadselen. Pas wanneer zijn geest vrij zal zijn van emoties en voorstellingen,

gezuiverd en opgehelderd, zal de uiteindelijke diepte van de werkelijkheid zelf kunnen verschijnen en zich tonen zoals deze van nature is. Maar zover is het nog niet. Eerst moet de Leerling voor het aangezicht van de Meester verschijnen. De Meester legt hem een kôan van Hui-neng (E'nô, 638-713) voor: "Niet denkend aan wat goed is, niet denkend aan wat kwaad is, enkel dit moment, wat is Uw oorspronkelijk gezicht voordat Uw moeder en vader werden geboren?"⁹ De Meester wil geen Zen-filosofische uiteenzetting over 'het oorspronkelijk gezicht als metafoor voor de diepste natuur van alle wezens', ook al weet de Leerling intussen, dat het daarover gaat. De Meester wil, dat hij dit gezicht laat zien, als concreet bewijs dat hij daadwerkelijk het inzicht in de waarheid omtrent de werkelijkheid heeft. Het probleem van deze Leerling is niet, dat hij er niets van begrijpt, maar juist dat hij het al te goed begrepen heeft. Zijn begrip belemmert hem om tot inzicht te komen.

De betekenis van de koan

T. Izutsu¹⁰ wijst erop, dat de kôan niet zonder meer irrationeel of betekenisloos is. Geconstrueerd op basis van vroegere *mondô's* putten kôan uit het betekenisveld van deze anecdotes, die prima toegankelijk zijn voor het boeddhistisch geschoolde intellect. Elke kôan heeft daardoor twee betekenislagen. Voor zover een kôan teruggaat op een betekenisvolle uiting of anecdote, heeft een kôan een solide filosofische basis, die niet alleen inzichtelijk is, maar ook inzichtelijk te maken. Het raadsel slaat ergens op, en men kan beredeneren waar het filosofische probleem zit. Het probleem valt uit te leggen. Het heeft te maken met de discrepantie tussen werkelijkheid en schijn, tussen intuïtie en rede, tussen onmiddellijkheid en indirectheid, tussen ongedifferentieerdheid en differentie. Juist omdat het raadsel op een inzichtelijk probleem slaat, appelleert het aan het probleemoplossend vermogen van het intellect. Een kôan is een uitdaging aan het intellect. De juiste vraag suggereert, dat er ook zoiets bestaat als 'het juiste antwoord'.

Op de vraag "Wat is het geluid van één hand?" is het juiste antwoord precies dat gebaar, dat beschreven werd: De Leerling strekt, zonder een woord, één hand naar voren. En toch wijst de Meester dit antwoord herhaaldelijk van de hand. Waarom? Blijkbaar is het ene antwoord het andere niet. Dat bleek ook, toen keizer Wu letterlijk hetzelfde antwoord "Ik weet het niet" gaf als Bodhidharma. Yüan-wu vond de beide antwoorden een wereld van verschil. Intellectueel gezien waren beide antwoorden juist, existentieel gezien niet te vergelijken. Dat brengt ons bij de tweede betekenislaag van de kôan, die niet appelleert aan het intellect, maar aan de persoonlijke existentie van de mens als zodanig. Elke keer wanneer een Leerling zich niet met heel zijn wezen, als lichaam en geest, inlaat met de kôan en niet het volle gewicht van zijn psychosomatische totaliteit in de waagschaal legt, zal de Meester zijn antwoord afwijzen. De Leerling moet reageren zonder een spoor van aarzeling. Wat wil dat zeggen: geen moment aarzelen, maar spontaan reageren? Het is handelen zonder bedenkingen, zonder bijgedachten, want dat zijn dwanggedachten.¹¹ Dat is iets heel

anders dan handelen zonder gedachten, blindelings handelen, het verstand uitschakelen. Het gaat juist om extreem aandachtig handelen, om absolute alertheid, om volstrekte tegenwoordigheid van geest. Het gaat niet om concentratie op één punt, maar om een alzijdige, verhoogde staat van paraatheid. Het is bovendien een vorm van primair reageren, maar dan wel het tegenovergestelde van impulsief handelen.¹² Impulsief handelen is gebonden aan emoties, die niet als zodanig onderkend en doordacht zijn. Spontaan handelen daarentegen is primair reageren in de meest oorspronkelijke zin van het woord: De handeling laten opwellen uit die laag van het bestaan waar de geest nog 'ongeboren' is, de geestestoestand zuiver, vrij van emoties, bedenksels en bedenkingen.

Hoe meer men zichzelf hier ziet zitten, des te minder ziet men zichzelf zitten.

Elke keer wanneer een Leerling aarzelt voordat hij antwoord geeft, getuigt hij nog van een differentiërend bewustzijn, dat onderscheid aanbrengt tussen de vraag en het antwoord, tussen het juiste en het onjuiste antwoord, maar vooral tussen het antwoord en zijn eigen persoon. Pas als de Leerling zelf als persoon één grote bal spanning en vertwijfeling wordt, kan er een doorbraak tot stand komen die zo spontaan is, dat deze van binnenuit de persoon openbreekt. Hij hoeft niet meer iets of iemand te zijn, laat staan iets of iemand anders dan hij is. Hij is nu niet meer zozeer zichzelf, hij is eenvoudig wat hij is. Hij is er gewoonweg, en dat is hij totaal, zonder eraan vast te houden, een voorbijgaande stroom, doorzichtig als een heldere bergbeek, spontaan als een opwellende bron. Waar dat gebeurt is de persoon in een toestand, die ligt vóór de scheiding tussen subject en object, tussen werkelijkheid en schijn, tussen ongedifferentieerdheid en differentie, tussen heldere intuïtie en troebel intellect. Er zit niets meer tussen de Leegte, die de Absolute Werkelijkheid uiteindelijk is, en het concrete bewustzijn en bestaan van deze Leerling. De toestand waarin de persoon dan verkeert getuigt volgens het Zen-boeddhisme van een onmiddellijkheid waarin de scheiding tussen zijn en bewustzijn, tussen werkelijkheid en geest is weggefallen. De Leerling is zelf in de waterput gevallen. Hij kijkt er niet meer naar, hij beweegt zich erin. Zijn perspectivische positie, van waaruit hij alles zag en dus vertekende, is zoek. Eindelijk kan de Werkelijkheid zich tonen zoals ze is, zonder te worden vertekend. In het opgehelderde verlichtingsbewustzijn is de geest transparant tot op de bodemloze diepte van het oplichtende Lege Zijn. Deze geestestoestand is dus zowel een bewustzijnstoestand als een zijnstoestand. De verlichting speelt zich niet enkel af in het bewustzijn van de persoon, zijn hele bestaan staat ernaar. De Absolute Werkelijkheid is ingeslagen als een bliksemflits die alles verlicht en verteert. De existentieel getroffen persoon is de plaats waar dat gebeurt, waar het Zuivere Zijn tot uiting komt, waar het Ongearticuleerde Zijn bezig is zich te articuleren.¹³

Een dergelijke doorbraak heeft alleen een kans als de spanning hoog genoeg is opgevoerd. Het cruciale belang van de psychologische context zal duidelijk zijn. "Door met twee handen te klappen wordt een geluid hoorbaar. Wat is het geluid van één hand?" Van de novice wordt verwacht, dat hij zich lang op deze kôan concentreert. Het kan soms wel drie jaar duren, voordat hij tot het juiste antwoord komt.¹⁴ De Meester, die absoluut gezag geniet en als patriarchale vaderfiguur de Leerling kan maken en breken, zal alle onjuiste antwoorden afwijzen, maar hij kan de Leerling op verschillende manieren een handje helpen. Als de reflecterende Leerling bijvoorbeeld komt aanzetten met het antwoord "de helft" (d.w.z. de helft van het geluid van twee handen), dan kan de Meester hem uitleggen, dat zijn denken dualistisch is, omdat het vasthoudt aan de notie 'twee'.

Hoe kan hij het geluid horen van een Ongearticuleerde, Onhoorbare Werkelijkheid? Dit is geen humor meer, dit is bittere ernst.

De Meester kan ook concreter te werk gaan en zeggen: "Denk eens aan het tonen van je treinkaartje" (d.w.z. één hand wordt uitgestrekt), maar dat heeft als risico, dat de Leerling gaat zoeken naar de juiste vorm, zonder de betekenis ervan (zich) te realiseren. Gaandeweg moet de reflectie op de kôan echter plaatsmaken voor de existentiële toeëigening ervan. De Leerling moet geobsedeerd raken door het geluid van de ene hand. Hij begrijpt intussen, filosofisch gesproken, dat het geluid van de ene hand staat voor de Oorspronkelijke Werkelijkheid van het Zuivere Zijn, zoals zich dat spontaan articuleert door in een onbewaakt ogenblik gewoon te zijn wat het is. Maar daarmee hóórt de Leerling het geluid nog niet. Steeds opnieuw stelt de Meester hem dezelfde vraag. Steeds groter wordt de psychische crisis. Hoe kan hij het geluid horen van een Ongearticuleerde, Onhoorbare Werkelijkheid? Dit is geen humor meer, dit is bittere ernst. Hoe kan hij ooit het Ongearticuleerde betrapen op articulatie? De oplossing van het raadsel ligt niet buiten hem. De oplossing ligt in de vereenzelviging met het raadsel. De enige uitweg is, dat hij het raadsel niet oplost, maar de paradox doorlééft met lichaam en ziel, met alle vezels van zijn bestaan. Hij is zelf die paradox! En dat zal hij zich pas ten volle realiseren als hij die paradox realiseert in zijn eigen leven. Met zijn hele bestaan stort hij zich in het zwaard van de kôan die hij zelf is. N. Tydeman¹⁵ schrijft: "De oplossing van het probleem ligt niet buiten dit moment waarin je je nu bevindt. De oplossing van je problemen ligt niet buiten je leven, ergens anders, in een ander leven, maar in het volledig ervaren van dit leven. Je moet leren je door een overweldigende werkelijkheid te laten overweldigen, door een meeslepende werkelijkheid te laten meeslepen, door een veranderende werkelijkheid te laten veranderen, door een lijdende werkelijkheid te laten lijden en door een verrukkelijke werkelijkheid te laten verrukken." De

mens realiseert (zich) thans ten volle wat het is om er gewoonweg te zijn. Zijn Ik lost op in het niets. Niets dan weidse leegte. Hier geldt een observatie van J. Crook¹⁶: "Het Ik kan zichzelf niet verliezen, het gaat soms verloren." Opgelost in het niets.

Men zou op basis van deze constatering kunnen instemmen met Crook's omschrijving¹⁷ van kôan als "paradoxe vragen, die niet kunnen worden beantwoord, maar die wel kunnen worden opgelost." Doch ik geef de voorkeur aan een iets andere omschrijving, die expliciet rekening houdt met het verschil tussen raadsels en paradoxen. Kôan zijn dan raadselachtige vragen, die niet kunnen worden beantwoord, maar die wel kunnen worden opgelost, namelijk door de vorm aan te nemen van een existentiële paradox: de paradox dat niet de Meester maar een oorspronkelijk besef van authenticiteit 'er eenvoudigweg zijn' zich meester maakt van heel de psychosomatische gesteldheid van de Leerling. In het ogenblik van de doorbraak wordt het intellectuele raadsel ingewisseld voor de existentiële paradox die dit concrete bestaan is. En dit concrete bestaan manifesteert spontaan de zijnswijze van ieders oorspronkelijke natuur: de aanleg om een Boeddha te zijn, een zuivere of 'ongeboren' geest.

Op deze wijze bekrachtigt de waarachtige bestaanservaring met niets anders dan zichzelf de spirituele kracht en waarheid van de Boeddha-natuur. De authenticiteit van deze aangrijpende bestaanservaring heeft de hoogste autoriteit, een hogere nog dan het gezag van een Meester of van een Boeddha-woord. Geen andere handtekening bezegelt deze oorspronkelijke zijnswijze dan het spontane gebaar van de uitgestrekte ene hand.

Dit is uiteindelijk de echte paradox: Dat de oplossing zelf onoplosbaar is, en niettemin de oplossing.

Toch is de eigenlijke paradox hier geen logische of zelfs maar psychologische, doch een ontologische paradox. Geen schijnbare tegenspraak inherent aan de taal of aan de stemmen in de menselijke ziel, maar een innerlijke tegenstrijdigheid inherent aan de verschijnende Werkelijkheid. Immers, de Absolute Werkelijkheid relateert zichzelf door zich te realiseren als deze belichaamde en bezielde geest. Deze existentieel openbrekende persoon wordt zelf de verschijningsvorm van de daarin verschijnende Weidse Leegte. Het Onhoorbare Geluid wordt hier hoorbaar. Dat klinkt paradoxaal, maar is het dat ook? Gaat het hier om een schijnbare tegenstelling, of is de tegenstelling echt? Wordt de schijn door de verschijnende Werkelijkheid opgeheven of juist bekrachtigd? De oplossing voor het intellectuele raadsel bleek een existentiële paradox; de paradox namelijk, dat een mens zich realiseert, dat een radicale doorleving van zijn eigen bestaan neerkomt op 'er eenvoudigweg zijn', en dat de doorbraak van die zelfrealisatie samenvalt met de doorbraak van de Absolute Werkelijkheid die zich daarin realiseert. Maar is deze paradox op zijn beurt oplosbaar? Dit is

uiteindelijk de echte paradox: Dat de oplossing zelf onoplosbaar is, en niettemin de oplossing. De oplossing is immers een innerlijke tegenstrijdigheid, maar een innerlijke tegenstrijdigheid waaruit de strijd geweken is. Dit klinkt niet alleen paradoxaal, dit is paradoxaal!

Tot slot. Stelt U zich voor: Ergens in Nederland geeft de Nederlandse Bach Vereniging 's avonds een uitvoering. Bijna afgelopen. Straks het daverende applaus. Deze muziek en deze zaal zijn op elkaar afgestemd, zijn voor elkaar bestemd. En dan is het plotseling stil. Voordat het applaus kan losbarsten, is het gehoor als door de bliksem getroffen, verdoofd, verlamd, niet in staat tot applaudiseren, laat staan tot reflecteren over het juiste moment waarop men behoort te applaudiseren. Alle zintuigen staan op scherp, aller geest is alert. Hier is sprake van volstreekte tegenwoordigheid van geest. Louter klank, deze stilte. Er gebeurt iets, maar wat? Voor het éérst vanavond, vlak voor het uitgestelde applaus, in dit onbewaakte ogenblik werd Het-Geluid-Van-Bach hoorbaar. Zen heeft zo'n absoluut gehoor. Zolang men aan luisteren dacht kon men het niet horen. Zeker, luisteren naar een Bach-concert is heel wat. Maar wat is Het-Geluid-Van-Bach? Ook het geluid van een daverend applaus is heel wat. Maar wat is Het-Geluid-Van-Het-Aplaudiseren-Met-Eén-Hand?

de auteur is docent R&L

¹ F. Vos, E. Zürcher, *Spel zonder snaren: Enige beschouwingen over Zen*, Deventer: Kluwer, 1964, 77, 251-261; Achim Seidl, *Das Weisheitsbuch des Zen: Koans aus dem Bi-Yän-Lu*, München/Wien: Carl Hanser Verlag, 1988

² Jerry Palmer, *Taking humour seriously*, London/New York: Routledge, 1994, 96

³ Jerry Palmer, *op.cit.*, 101v.

⁴ S. Dresden, *Wat is creativiteit?* Een essay, Amsterdam: Meulenhoff, 1987, 18

⁵ Vgl. Mahadev L. Apte, *Humor and Laughter: An Anthropological Approach*, Ithaca/London: Cornell University Press, 1985, 14v.

⁶ Michiko Yusa, 'Paradox and Riddles', in: M. Eliade (ed.), *The Encyclopedia of Religion*, Vol. , 189-195

⁷ Vgl. Mahadev L. Apte, *Humor and Laughter: An Anthropological Approach*, Ithaca/London: Cornell University Press, 1985, 14v.

⁸ M. Eliade, *Yoga: Scholen, technieken en verschijningsvormen in hindoeïsme, boeddhisme en tantrisme*, Amsterdam: Meulenhoff, 1980 [Techniques du Yoga, Paris: Gallimard, 1975], 12v.

⁹ T.P. Kasulis, *Zen Action/Zen Person*, Honolulu: University of Hawaii Press, (1981) 1985, 52

¹⁰ Toshihiko Izumi, *Toward a Philosophy of Zen Buddhism*, Tehran: Imperial Iranian Academy of Philosophy, 1977, 168

¹¹ Alan W. Watts, *Zen-boeddhisme, [The Way of Zen]* Zeist: W.de Haan/Amhem: Van Loghum Slaterus, 1963, 114

¹² Alan W. Watts, *op.cit.*, 113

¹³ T. Izutsu, *op.cit.*, 170, 172

¹⁴ Yoel Hoffmann, *The Sound of the One Hand*, Frogmore, St.Albans: Paladin, 1977, 38(-42), 208(-212)

¹⁵ Nico Tydeman, *Zitten: De praktijk van zen*, Amsterdam: Uitgeverij Kamak, 1980, 89

¹⁶ John Crook, 'Authenticity and the Practice of Zen', in: John Pickering (ed.), *The Authority of Experience: Essays on Buddhism and Psychology*, 231: "The ego cannot lose itself, it sometimes gets lost."

¹⁷ John Crook, in: *op.cit.*, 229

De clou van Montsma:

"U zult toch moeten gaan inzien dat het hier bij ons gaat om de rechtvaardiging van de zondaar, niet die van de zonde."

(Overigens een vondst van Bonhoeffer in Nachfolge.)

De regenboog, teken van hoop

De synode van 2 december 1999, een historische dag. De gevoelens zijn nog vers. Een neutraal artikel zal dit dus niet worden, onbevooroordeeld al helemaal niet. Maar het lijkt erop alsof dat we dat tegenwoordig niet meer na hoeven te streven. Dat leer ik tenminste van mijn krant en mijn kerk en zij hebben toch een voorbeeldfunctie in mijn leven. Om mijn frustraties hier niet de boventoon te laten voeren, verstop ik ze achter een verslag van de dag.

Annemiek Spronk

Na een onrustige nacht, waarin ik in mijn dromen nog zo'n zeven miljoen pietenpetjes in elkaar heb geknutseld, fietste ik tegen de storm in, met al die petjes, naar de VRIJE universiteit. Daar zat de SOCIALE-ruimte al vol met VU-gevoelige studenten. In no-time was iedereen omgetoverd tot zwarte piet. We hebben dat toch ergens in ons, denk ik, want we zagen er heel natuurlijk uit. Voordat we met de lift naar beneden gingen, keken we nog één keer naar buiten, waar de grote stad aan onze voeten lag. Als een teken van God (in ieder geval interpreteerden wij dat zo) stond er een regenboog aan de hemel, die de dreigende lucht opvrolijkte. Dat gaf ons hoop en vol vertrouwen stapten we de bus in. Ik was van plan in de bus verschillende mensen te interviewen om de stemmingen te peilen. Maar dat was niet nodig, want de stemming was eenduidig (wie zei ook al weer van niet?): we waren ervan overtuigd dat de synode een grote fout zou begaan als ze nu ook 'haar' universiteit in de marge van de samenleving zou plaatsen. Want **Waar is het bed voor een T(h)uk? en Amsterdam die grote stad, hoeveel dominees levert dat** (wel niet)? en willen ze nu **Rand of stad?** De andere mogelijkheid: **Kampen Utrecht Leiden.** Kortom, we voelden ons sterk en reden met onze broodjes uit de mensa richting Lunteren. De bossen van Lunteren naderend, hield onze decaan nog een peptalk waardoor we blij voor de deur van de 'Blijde Wereld' uitstapten. Onze vreugde werd al snel getemperd, want we konden nog niet naar binnen. We moesten nog even in de kou blijven staan. Het leek ons niet gepast de grote grijze mannenmassa te overvallen in onze zwarte-pieten-gedaante. Ze hadden tenslotte net over de belijdenis van Belhar gesproken en we weten ondertussen dat ze niet zo snel om kunnen schakelen. We wilden hen op geen enkele manier het idee geven dat wij inderdaad een stelletje heidense barbaren waren, dus we gedroegen ons zeer gepast.

Ach, wij zijn gewend als broeders en zusters met elkaar om te gaan, in de synode spreken ze elkaar alleen zo aan...

Zelfs toen we de zaal uitgezet werden: *Studenten volgen de discussie in de hal* (via luidsprekers). Zelfs toen we hoorden dat de groen-gepette-Groningers de opdracht hadden gekregen niet met ons te praten. Zelfs toen we zagen dat de geel-gejaste-Kampenaren onze posters doorscheurden. Ach, wij zijn gewend als broeders en zusters met elkaar om te gaan, in de synode spreken ze elkaar alleen zo aan...

Toen alle broeders en zusters gingen dineren, vertelde de voorzitter dat de VU voor eigen catering had gezorgd. Je weet wel, die broodjes van de Mensa die we nog snel geregeld hadden, omdat de keuken te klein was om ook de VU-studenten eten te geven.

We hoopten dat de sprekers na het diner voor wat meer VUur zouden zorgen, maar helaas. Er was blijkbaar geen ruimte voor een debat. De sprekers waren tam en als er op een vorige opmerking werd ingegaan werden ze teruggefloten door de voorzitter.

Alleen opmerkingen ter opheldering of beledigende insinuaties richting Noomen of de VU in het algemeen werden geduld.

Verder sprak men prekerige woorden op een rijtje zonder de waarheid te raken.

Het merendeel van de synodeleden zat wat in de krant te lezen of zich te ergeren aan kletsende pers of applaudisserende studenten. Dat deden we namelijk toen wij ook één keer genoemd werden.

Misschien werd het spannend bij de stemming? We hoopten het en gingen de zaal in. Verstoord keek iedereen op en schudde zijn hoofd. De voorzitter sprak ons toe. Hij begreep dat we erbij wilden zijn, het ging tenslotte over onze toekomst (dus hij wist het wel?). Alsof we kleine kinderen waren, waarschuwde hij ons dat we wel moesten begrijpen dat dit een serieuze zaak was (dat wisten we nog niet!) en we onze emoties dus niet kenbaar mochten maken. Aan de synodeleden vertelde hij nog één keer dat de hervormden de rode briefjes hadden, de

gereformeerden de blauwe en de lutheranen de gele. Ook moesten ze de briefjes goed vlak houden, anders konden ze niet goed tellen. Langzaam werden de synodeleden wakker en begonnen te bladeren in hun stukken. Elk amendement, tegenvoorstel en elke motie moest tenslotte verworpen worden. Dat had Barendrecht hen zojuist verteld. Maar wie had ook al weer wat geschreven? Gelukkig kwamen ze nog net op tijd met de goede briefjes en kon het tellen beginnen. Men zei wel dat het *verbijsterend, dramatisch en zeer pijnlijk was*, maar uiteindelijk werd er toch gekozen voor **Kampen Utrecht Leiden**. Maar ja, wat maakt het

eigenlijk ook uit, *water is water en theologie is theologie*, zo sprak men.

Ook wij konden na enkele tranen, (nee, géén krokodillen!) toosten op een goede afloop, want één ding is zeker, het is maar goed dat wij niet onder de macht van deze kerk studeren! Wij kunnen trots zijn op onze universiteit, met haar brede wetenschappelijke opleiding, waarvan we kunnen zeggen dat zij niet in de marge van de samenleving staat, maar midden in de wereld.

de auteur is vierdejaars theologie

Onder de loep

Intussen heb ook ik de door Jezus persoonlijk aan Helen Schuchman doorgegeven 'Cursus in Wonderen' aangeschaft. Eerst was het wel even wennen: oefenen, mediteren, en natuurlijk de twijfel. Ik ben bang dat U mij nu al niet serieus neemt, maar ik vertel het toch maar: tot mijn eigen verrassing begon de cursus al na enkele weken te werken. Ook ik kreeg een 'doorgeving' van Jezus.

Johan Vos

Hoe dat werkt? Gewoon als 'helder weten', dat tegenwoordig steeds meer mensen ten deel lijkt te vallen: alle duisternis, alle twijfel, elke kritisch vraag verdwijnt en maakt plaats voor het stralende licht van de onaantastbare zekerheid. Ik was er altijd wat jaloers op, maar nu viel ook mij deze genade ten deel. Jezus zei dat het tijd werd voor een sensationele ontdekking. In de kranten kon men weliswaar de laatste jaren regelmatig koppen lezen over de ontdekking van documenten uit het vroegste christendom, maar de ene ontdekker na de andere werd in de wetenschappelijke literatuur als charlatan ontmaskerd. Nu, ter gelegenheid van zijn tweeduizendste verjaardag - naar zijn menselijke natuur dan -, wilde hij een cadeau geven aan de mensheid. Alleen de hemelse wereld wist waar de *echte* documenten lagen. Ik moest gaan naar de plaats die hij mij wijzen zou. Gelukkig mocht ik wel een staf, een reiszak en brood meenemen. In dat opzicht was hij minder streng geworden. Zelfs zo'n hoedje als je altijd op die dia's van archeologen ziet mocht ik kopen. Terstond begaf ik mij naar de aangegeven plaats - helaas, de naam mag ik niet noemen, dan moet u zelf de Cursus in Wonderen maar aanschaffen (f 125,-) - en ik begon te graven: zand, zand en nog eens zand, 40 dagen lang. De Satan begon al twijfel in mijn hart te zaaien, zoals Zij dat bij u op dit moment waarschijnlijk ook doet. Maar toen, ik kon mijn ogen niet geloven: een kruik met een praktisch geheel gave papyrus. Het bleek te gaan om een brief van een tegenstander van Paulus, een

Was Paulus een sofist?

zekere Simon, geschreven aan Amion, een gelovige in Efese, met een uiterst felle reactie op de brief van Paulus aan de Romeinen, heet van de naald. Wetenschappelijke experts, die ik terstond heb geraadpleegd, sluiten de mogelijkheid dat het om een autograaf gaat niet uit, maar 100 procent zekerheid konden zij me niet geven. Ik zal U niet langer in het ongewisse laten. De Engelse vertaling met uitvoerig commentaar verschijnt in het eerste nummer van de volgende jaargang van de *Journal for Creative Theology*, maar ik heb bedongen dat *Kabats* de wereld-primeur van de tekst zelf krijgt. Ter verduidelijking heb ik enkele voetnoten toegevoegd. Ook de tussenkopjes stammen van mij.

ik heb bedongen dat *Kabats* de wereld-primeur van de tekst zelf krijgt.

O ja, Jezus gaf mij wel de opdracht de in deze brief tot uitdrukking gebrachte opvatting te vuur en te zwaard te bestrijden. Zelf was hij het met de inhoud in het geheel niet eens. Voor degenen die het interesseert kan ik daarom medelen dat ik besloten heb het in de studiegids aangegeven thema voor mijn doctoraalcollege in het derde quadrimester te schrappen en daarvoor in de plaats de vraag: *'Was Paulus een sofist?'* aan de orde te stellen. Jezus kan op mij rekenen!

The letter of Simon to Amion

Introduction

Simon, servant of God and disciple of Jesus Christ to Amion, my dear friend: Grace to you and peace from God our Father and the Lord Jesus Christ.

I'm grateful to God when I remember you in my prayers, because I hear of the work of faith and the labor of love God is manifesting through you. I pray that the sharing of your faith and love may become more effective when you perceive all the truth that is revealed in Scripture and in the gospel of Jesus Christ. I urge you, my beloved brother, to remain in Ephesus, so that you may instruct certain people not to teach any different doctrine and not to occupy themselves with distorted interpretations of Scripture and a perverted Gospel of Christ. Some people have deviated from the truth and turned to sophisticated talk, desiring to be teachers of the Gospel, without understanding the things about which they make assertions.

A false Gospel

Concerning the matters about which you wrote, I read the letter of this so-called apostle to the saints in Rome. Once more I am astonished that so many people are deserting the one who revealed himself through Moses, the prophets and our Lord Jesus Christ, and are turning to a self-invented gospel of a false apostle who is twisting Scripture, blaspheming God, preaching another Jesus and another gospel, who is slandering the elected people of God and who is bewitching you with dark and sophistic argumentations.

Twisting Scripture

Beware of the evil workers! Beware of those who are twisting Scripture to their own destruction! In the same way as in his letter to the Galatians, this so-called apostle in his letter to the Romans is distorting the whole history of our father Abraham:

This is what he says:

'For the promise that he would inherit the world did not come to Abraham or to his descendants through the law but through the righteousness of faith.'

This, however, is what Scripture says to Isaac:

'I will make your offspring as numerous as the stars from heaven, and will give to your offspring all these lands; and all the nations of the earth shall gain blessing for themselves through your offspring because Abraham obeyed my voice and kept my charge, my commandments, my statutes, and my laws.'¹

Where does Scripture make any distinction between Abraham's faith and his works? Where does Scripture make such a distinction at all? Let no one deceive you with empty words. Let no one deceive you with human inventions that have no other aim than misleading the Gentiles who have no knowledge.

The letter to the Romans is full of empty words and self-invented distinctions, but the author goes so far as to make a split even within the one Word of God. According to him the words:

'You shall keep my statutes and my ordinances;

by doing so one shall live'²

are written by Moses and concern the righteousness that comes from law. But the words:

'Surely, this commandment that I am commanding you today is not too hard for you,
nor is it too far away ...

No, the word is very near to you;

it is in your mouth and in your heart for you to observe'³

should in this imposters' view be spoken by a person called 'the Righteousness that comes from faith' and refer to the Gospel of Christ. In Scripture, however, both words are spoken by the same God through his same servant Moses and both words refer to the same law and the same Gospel of Christ. This imposter however seems to suppose that there are quarrels within Scripture. What I mean is that each text says:

'I belong to Moses',

or 'I belong to Righteousness that comes from Faith',

or: 'I'm the voice of the law of works',

or: 'I'm the voice of the law of faith'.

Is God divided? Is he double-tongued and double-minded? This is what Wisdom says:

'Let thy speech be one

be not called double-tongued'.⁴

And this is what Jesus says:

'If a kingdom is divided against itself, that kingdom cannot stand.

And if a Word is divided against itself that Word cannot stand'.⁵

Just as in his letter to the Galatians, in this letter there is hardly one interpretation of Scripture that is not this false apostle's own invention and a gross distortion of the Holy Word of God. You, however, my beloved brother, remember the word of the apostle Peter that no word of Scripture is a matter of one's own interpretation, because no word of Scripture ever came by human will, but men and women moved by the Holy Spirit spoke from God. Spiritual things cannot be understood by the people of the flesh, but only by those who are spiritual, because they are spiritually discerned.

Blaspheming God

Beware of the evil workers! Beware of those who are blaspheming God! If this so-called apostle first blasphemed God by telling you that the holy law was not given directly by God himself as a manifestation of his righteousness on earth but was instituted by angels in order to provoke transgressions, he is now trying to fool the believers in Rome with a similar idea. This is what he says:

'The law came in stealthily that the trespass might increase'.

He presents the law given by God in his Holiness and his Glory to his servant Moses on Mount Sinai as if it were a false brother sneaking into the world in which it had no proper business. He who himself came stealthily into the circle of the apostles, he is not afraid to slander the Holy One and his holy commandments.

Just as in the letter to the Galatians he now again presents the law as a weak and powerless agent, only capable of bringing sin, wrath and death. According to this person neither Gentiles nor Jews can really fulfill the law.

But this is what the psalmists say in many ways about the law of life:

I will never forget your precepts,
for by them you have given me life.
With whole my heart I keep your precepts
I fulfill your commandments.
My soul keeps your decrees.
I keep your precepts and decrees.⁶

Scripture tells us of numerous righteous men that they walked with God, that they were blameless and upright, that they fulfilled his commandments and kept his decrees. Did not the disciples of Christ tell us that Zechariah and Elisabeth, the parents of John the Baptist, were righteous before God, living blamelessly according to all the commandments and regulations of the Lord?⁷ And does not this former persecutor of the church tell anybody who wants to hear it that he himself was 'blameless as to righteousness under the law'.⁸ Either he is lying, when he is boasting of this, or he is a liar in his letter to the Romans. Both cannot be true.

Preaching another Jesus and another Gospel

Beware of the evil workers! Beware of those who are preaching another Christ and another Gospel! This is what this self-made apostle says:

'I know and am persuaded in the Lord Jesus that nothing is unclean in itself; but it is unclean for anyone who thinks it unclean'
and: 'Everything is indeed clean ...'

This, however, is what Jesus says:

'For truly I tell you, until heaven and earth pass away, not one letter, not one stroke of a letter, will pass from the law until all is accomplished. Therefore, whoever breaks one of the least of these commandments, and teaches others to do the same, will be called least in the kingdom of heaven ...'

This is what the imposter says:

'To one who *without works* trusts him who justifies the ungodly, such faith is reckoned as righteousness'

This, however, is what Jesus says:

'Not everyone who says to me, "Lord, Lord", will enter the kingdom of heaven, but *only the one who does the will of my Father in heaven*.'

Jesus as the true prophet foretold that in the last time these people would try to destroy the congregation of the saints. These are his words:

'And many false prophets will arise and lead many astray. And because of the increase of lawlessness, the love of many will grow cold.'

We are living in the last time. Therefore, my dear friend, flee from lawlessness! Flee from a false Gospel!

Slandering the elected people of God

Beware of the evil workers! Beware of those who are

not ashamed of slandering the elected people of God! As if the measure of his sins was not already filled, this false apostle is presenting to the saints who are in Rome a picture of the Jews as a people who steal, commit adultery, rob temples and break the law. Sure, even among our people there are transgressors, but most of us are so thoroughly grounded in the commandments from the first dawn of intelligence that we have them, as it were, engraved on our souls.⁹ This so-called apostle knows this very well. He can even acknowledge it within the same letter - it has many contradictions -, but even then he tries to transform it into something negative. This is what he says:

'I can testify that they have a zeal for God, but it is *not enlightened*. For, being ignorant of the righteousness that comes from God and seeking to establish their own, *they have not submitted to God's righteousness*'.

But this is what the Psalmist says:

'See, I have longed for your precepts;
in *your righteousness* give me life.'
The commandment of the Lord is clear,
enlightening the eyes.¹⁰

And this is what a Jew who was well-known for his zeal for God writes himself:

'But as for me, the judgment concerning me belongs to God. In his hand is the perfection of my way and the uprightness of my heart. By *his righteousness* he shall blot out my transgression. For from the fountain of his knowledge *he has released his light*..
The human cannot establish his righteousness ...
but in *his righteousness* God cleanses me of the impurity of the human ...'¹¹

This self-made apostle knows God's decree that slanderers, liars, inventors of evil and blasphemers will not inherit the kingdom of God. He that teaches others, will he not teach himself? While he preaches against lying, does he lie? He that forbids slander, does he slander? He that abhors blasphemy, does he dishonor God? For, as it is written, 'The name of God is blasphemed among the Gentiles because of him.' He, however, is still filling up the measure of his sins.

Dark and sophistic argumentations

But this measure is not yet complete. For this sorcerer is also bewitching you with dark and sophistic argumentations. Scripture says to Abraham that his children will not inherit the land before the iniquity of the Amorites is complete.¹² In a book of an Alexandrian philosopher it says that 'Amorites' in Hebrew means 'talkers'¹³, and that God's Word is speaking here about imposters, flatterers and those who are searching after verbal artifices, who know well how to cheat and mislead. Characteristic of these kind of 'talkers', says the Alexandrian philosopher, is that they practice a lack of clearness, which in speech is profound darkness, and darkness is the fellow-worker of thieves. The true word of God however is transparent and true. 'The sins of the Amorites' are the sophistical arguments that this false apostle in his letters to the Romans uses to keep up the appearance that he is upholding the law. Using darkness and

vagueness or what the Romans call *obscuritas* he tries to hide that he is misleading the brethren in Rome about his real point of view. On the one hand he is clearly overthrowing the law, by not allowing the Gentiles to be circumcised and to keep the laws about clean and unclean as God commanded Abraham and Moses. On the other hand he tries to keep up the appearance that he is upholding the law. Speaking about the law, this sophist is extremely confusing:

- He can make positive and negative statements about the law as such. On the one hand he says that the law brings wrath and that the law came in stealthily that the trespass might increase. On the other hand he can say that the law is spiritual, holy and good. How can a law that is spiritual 'come in stealthily that trespass might increase'? A spiritual law is given openly by daylight. Only powers of darkness slip in or come in stealthily.

- At the same time, he is speaking about two laws or - who knows what he means? - splitting up the one law into two forms. We read about 'the law of faith' and 'the law of works', about 'the law of the Spirit of life' and 'the law of sin and of death'. Neither Scripture nor Jesus nor the true apostles ever spoke of a similar division within the law. This is a sophistical invention of the false apostle by which he on the one hand tries to maintain his deceptive teaching that the law is abolished and on the other hand tries to flatter the Romans into thinking that he is upholding the law. In the letter to the Galatians he did not yet use this trick, because there he did not need the money of the Jewish believers. This is the typical behaviour of a flatterer. The flatterer, moulding and adapting himself to suit another, is not simple, not one, but variable and many in one, and like water that is poured into one receptacle after another, he is constantly on the move from place to place, and changes his shape to fit his receiver. His case is the same as that of the chameleon.¹⁴ This is exactly what this person always does: to the Jews he becomes a Jew and to the lawless people he becomes a lawless one, trying to please them all.

- Much more obscurantist than this is the fact that this nitpicker and juggler with words uses the word 'law' with all kinds of meanings the word never before had. He seems to call all kinds of anthropological functions a 'law'. We read about 'the law of his mind', 'the law of sin in his members', 'another law in his members' and a 'law' that seems to be identical with his schizothymia or his inner division. At first he denies that law is sin. But then in his argumentation he calls his sinful, fleshly and divided personality a law, thus closely associating 'law' and 'sin'. By this manipulation with words at the end the law of which he first said that it 'is not sin' suddenly appears as a 'law of sin and death'. This is exactly what sophists and imposters do: they muddy the meanings of words. In the Greek language there is a clear distinction between 'law' at the one side and the human 'mind', his 'flesh', his inner schizothymia and the resulting 'sin' at the other. But this pettifogger and quibbler muddles and muddies the meaning of words, mixing them, diluting them and splitting them up in order to bewitch the audience.

- And last but not least he speaks of 'the law' when in reality he means no more than a part of the law. When he maintains that he is upholding 'the law' and that the 'just requirement of the law' is fulfilled in believers, he means in reality not the law as God gave it by his servant Moses, but only that part of the law that is acceptable for the Gentiles. In this respect the author of the letter is willfully cheating his audience, again by obscuring and muddying the meaning of words.

This *obscuritas* in language indicates what the source of these teachings is about. When God spoke to Moses, he did it 'face to face, clearly, not in riddles'.¹⁵ God is light and in him is no darkness at all. The father of lies however lives in darkness and is spreading darkness all over the world. About his children David said: 'Let their eyes be darkened so that they cannot see'.¹⁶ Once you also were darkness, but now in the Lord you are light. Live as a child of light for the fruit of light is found in all that is clear and perspicuous. Try to find out what pleases the Lord, and not what pleases human beings. Take no part in the unfruitful works of darkness, but instead expose them as we do. For it is shameful even to mention what such people do secretly; but everything exposed by the light becomes visible, for everything that becomes visible is light.

The peace of the Lord be with you and with all of you who are in Christ.

¹ Gen. 26,4-5.

² Lev. 18,5.

³ Deut. 30, 11-20.

⁴ Sir. 5,10.14.

⁵ A similar word appears in Mk. 3,24-26. The author seems to have a different tradition of that word; the possibility that he adapted the word to fit in his argumentation is not to be excluded. See my forthcoming article: '"Word" or "House". Tradition or Redaction?', in *Fictitious Letters Review* 3 (2001).

⁶ Ps. 119, 69.93.166-168.

⁷ Cp. Lc. 1,6.

⁸ Cp. Phil. 3,6.

⁹ Josephus uses a similar expression; cp. *Contra Apionem* II, 178.

¹⁰ Ps. 19,8; 119,40.

¹¹ IQS 11, 2-3. 10-15.

¹² Gen 15,16.

¹³ The Hebrew 'mr means 'to talk'; this passage might refer to Philo, *Quis rerum divinarum heres*, 302-304.

¹⁴ At this point the author seems to use a similar tradition about flatterers as Plutarch does half a century later; cp. Mor. 52B-D.

¹⁵ Num. 12,8.

¹⁶ Ps. 69,24.

Pepermunten, een gezonde verfrissing!

Het is vrijdagmorgen in Hilversum (in Amsterdam trouwens ook op dat moment). We hebben een afspraak met Johan Smedema. Samen met pianist Peter Hartman vormt hij het cabaretduo 'Pepermunten' dat door het hele land optreedt. We zullen elkaar ontmoeten bij een brasserie in het centrum van Hilversum. Koffie en gebak op kosten van de faculteit: dat begint al goed.

Tegenover ons zit een vriendelijke, wat oudere man. Volgens de folder die hij ons geeft is hij 50-plusser. "Het is niet onwaar, maar de 5 moet eigenlijk al een 6 zijn." Uit de folder worden we wat wijzer over de opzet van het cabaretprogramma. Het doel van Smedema is om vrolijk, maar soms ook heel serieus in te gaan op zaken die kerk en samenleving raken. Het programma is vooral geschikt voor gemeenteavonden, gemeentezondagen, ontspannende ontmoetingsavonden voor werkers in de kerk en bijvoorbeeld een alternatieve kerkdienst. "We treden vooral op in SoW-gemeenten, maar tegenwoordig ook steeds meer in katholieke kringen. We zijn nog nooit gevraagd door Christelijk Gereformeerden of Vrijgemaakt Gereformeerden. Ik vraag ons publiek wel eens: misschien kunt u onze folder ook eens in de bus doen bij uw vrijgemaakte burens. Dat zijn toch de mensen die ons het hardst nodig hebben."

"Is het Cabaret wel christelijk?" vroeg iemand. "Ja hoor, het is cabaret met een C", zei ik. "Dan is het goed!" zei de ander.

"Ik vind het leuk als mensen op een aardige manier kunnen reageren op wat er in de wereld gebeurt. Wim Kan bijvoorbeeld, of Paul van Vliet, Seth Gaikema, Freek de Jonge en Youp van 't Hek. Alleen zijn de laatste twee niet helemaal mijn stijl. Ze hebben steengoede grappen, maar komen met hun taalgebruik onnodig grof uit de hoek. Fons Jansen springt er voor mij uit, hoewel ik me niet op één lijn met hem wil plaatsen. Hij richtte zich speciaal op het katholicisme in de zestiger jaren en schudde mensen wakker. Na het Tweede Vaticaanse Concilie mocht je anders over geloof gaan denken en dat deed hij dan ook. Jansen was katholiek, maar ook relativerend. Dat ging zo ver dat hij zich steeds meer afkeerde en uiteindelijk een agnost is geworden. Maar toch: wat Fons Jansen heeft gedaan voor de katholieken, dat was er niet voor protestanten. Daarom ben ik eens gaan kijken wat er voor leuke dingen gebeuren in een kerkdienst. Na de kerkdienst noteerde ik wat ideeën. Zo schreef ik verschillende boekjes vol met alle mogelijke aantekeningen. Toen ik ongeveer 15 jaar geleden deze dingen bij elkaar geschreven had, moest

er maar eens iemand naar komen luisteren. Ik nodigde wat kennissen en vrienden uit en dat werd een groot succes. Binnen korte tijd stonden we op een gemeenteavond in De Bilt. Dat was best even wennen, want dan sta je opeens voor vreemde mensen. Sindsdien zijn de aanvragen steeds meer toegenomen. We moeten het vooral hebben van mondelinge reclame. Nu treden we soms twee keer per week op. Een cabaret-opleiding heb ik nooit gehad, maar ik heb wel 30 jaar in het onderwijs gewerkt. Voor de klas staan is ook een soort theater. Wat dat betreft ben ik eigenlijk autodidact."

'Pepermunten', waarom die naam?

"Met ons cabaretprogramma willen we 'een kerkelijke verfrissing' brengen. Serieuze gedachten op een vrolijke manier gebracht. Het gaat bij ons wel ergens over. Hoewel ik geen scherpstijper ben die alles aan de kaak stelt, ben ik zeker wel kritisch als het over onrechtvaardigheid gaat."

Hoe verloopt de samenwerking met Peter Hartman?

"Ik schrijf de teksten zelf. Meestal reik ik hem een melodie aan waar hij verder aan componeert. Het is namelijk nogal moeilijk om een tekst te schrijven zonder dat je een melodie in je hoofd hebt. Peter speelt vaak op de piano, maar als er ergens geen piano is, neemt hij zijn keyboard mee. Toen ik Peter ontmoette, klikte het meteen. Inmiddels is hij al 15 jaar mijn begeleider en dat gaat perfect."

Kunt u iets vertellen over wat 'geloof' voor u betekent?

"Het is heel belangrijk om op een gezonde manier met geloof om te gaan. Nooit anderen uitsluiten, veroordelen of verketteren. Ik ergerde me dus aan Andries Knevel toen hij onlangs Nico ter Linden aan tafel had in 'Het elfde uur'. Knevel was pas tevreden als Ter Linden hetzelfde zou geloven als hij zelf. De EO heeft een bijna onverdraagzame manier om het geloof ter sprake te brengen.

In het cabaret wil ik naar voren brengen dat we de waarheid niet in pacht hebben en op een vrolijke manier relativeren. Als ik merk dat mensen een ongezonde manier van geloven hebben, dan maak ik daar een liedje over. Het zou mooi zijn als er een kerk zou zijn waarvan de mensen dachten: goh, het is leuk om daar bij te horen. Zo'n kerk noem ik 'DAK'; de alternatieve kerk. Mensen hebben bij 'kerk' meestal

een dubbel gevoel: soms zitten ze in de kerk en denken 'wat doe ik hier? Het is zo saai en niet inspirerend.' Maar aan de andere kant vinden mensen de kerk erg belangrijk en zouden ze haar niet kunnen missen. Mensen blijven vragen houden: waar kom ik vandaan, waar ga ik heen? Daarnaast is het sociale contact in de kerk belangrijk. Je kunt er met elkaar van gedachten wisselen. Ieder mens heeft toch deze vragen en behoeften? Het is niet noodzakelijk dat er gelachen wordt in de kerk, maar de kerk zou laagdrempeliger moeten zijn, vrolijk en relativerend."

*Een stel, beiden werken,
zij theoloog, hij fysiotherapeut met praktijk aan huis.
Boven de deur staat de tekst:
Dat alle knie zich buige.*

Kerk en geloof zijn twee aparte dingen. Is het makkelijker om de kerk als instituut aan te pakken dan het persoonlijk geloof van mensen?

"Dat is zo, maar ik wil beide kanten behandelen. We hebben een liedje dat daar een goed voorbeeld van is: 'Ps(almacht)'. Ik vraag de mensen: denkt u dat er almacht is? (Dat is een geloofskwestie. Ik weet het niet zeker). Ik zeg dan: 'ik weet niet of er almacht is, maar wel dat er psalm8 is.' Ik doe eerst net of ik zeg: 'lieve mensen, altijd is er nog Gods almacht.' Dan gaan er mensen klappen, maar het liedje is nog niet af, er komt nog een couplet en dat geeft een wending naar psalm 8 toe. Het langdurige denken over een naam voor de SoW-kerken is ook leuke stof voor cabaret. Wat dacht je van 'APK'? Algemene Protestantse Kerk? Ik kom wel eens met de primeur: heeft u al gehoord wat de nieuwe naam gaat worden? Ik wel:

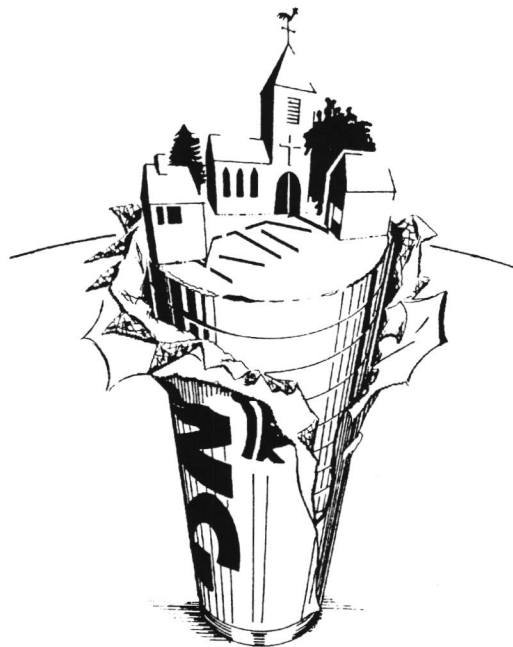
'Verenigde Vrijzinnig-Reformatisch Gereformeerd-Lutherse Samen op Weg Kerk der Hervorming binnen de Catholica in het Koninkrijk der Nederlanden...'

Hoe ziet jullie programma eruit?

"We hebben een aantal vaste nummers en voegen geleidelijk aan nieuwe toe. Eén onderdeel van het programma is altijd gewijd aan de situatie in de gemeente waar we optreden. We verzamelen dan eerst informatie over die gemeente uit bijvoorbeeld het plaatselijk kerkblad. Met die informatie kunnen we dan gaan spelen. Als we een avondvullend programma maken, hebben we ongeveer 12 nummers. Het hangt er vanaf wat voor soort avond het is. Als we eens optreden voor de NCVB, de vrouwenbond, laten we ze soms Oudhollandse liedjes zingen met een aangepaste tekst. Zo zijn ze niet oubollig, maar bevatten een boodschap en een clou. Op een kerkelijke avond pakken we het weer heel anders aan."

Mag ik nog een appeltaart met slagroom?

"We hebben een liedje over seksualiteit, 'ABC van het leven'. Tegenwoordig is seksualiteit *in*. Een liedje is dan wel op zijn plaats. Het ABC begint met Aids en eindigt met Zekerheid: wat je ook van seks mag denken, wie verwekt wordt, dient hartelijk welkom te

zijn. Onderwerpen die we niet schuwen zijn bijvoorbeeld de paus met zijn condoomverbod en de potentiepijl. Onlangs hadden we een optreden op Texel voor katholiek publiek. Een vrouw kwam na afloop naar me toe en zei dat ze het ABC het allermooiste vond!"

Een lied dat al een tijdje mee gaat, is 'Zeker'. Het gaat over de predikant en de gemeente, hoe zeker ze zijn. De predikant overlijdt op een gegeven moment en in de krant staat: 'Overleden in de zekerheid van het geloof'. Ik denk dat je ook onzeker kunt geloven. Je hebt een vermoeden, een vertrouwen. Dit liedje kunnen we niet bij iedere gelegenheid spelen. Soms komt het wel eens voor dat gemeenteleden op een gemeenteavond verschrikt omkijken of de predikant nog wel leeft..."

Hoe komt u aan materiaal?

"We letten sterk op wat er gebeurt in kerk en samenleving en willen daarom reageren. Soms komt er in de pauze of na afloop iemand naar me toe met de vraag: kunt u hier iets mee? Vaak is het oubollig of helemaal niet grappig, maar soms ook wel. Je moet wel oppassen voor plagiaat. Ik had eens bedacht om de leus 'Verenigt de naties' te verbinden met Kurt Waldheim toen ik ontdekte dat Fons Jansen precies dezelfde grap had geschreven in een column. Die grap heb ik toen geschrapt. Het is overigens moeilijk om tegenwoordig de mensen nog iets verrassends te geven. Ze zijn al zoveel gewend."

Heeft u nog een wijze tip voor toekomstige predikanten?

"Poe, da's moeilijk." Na een tijdje weet Smedema het: "Laat mensen *gezond* geloven!"

*Barbara de Groot en Arton van Harten,
de auteurs zijn vijfde- en vierdejaars theologie*

Het Huis Over- hoop

gepaperd

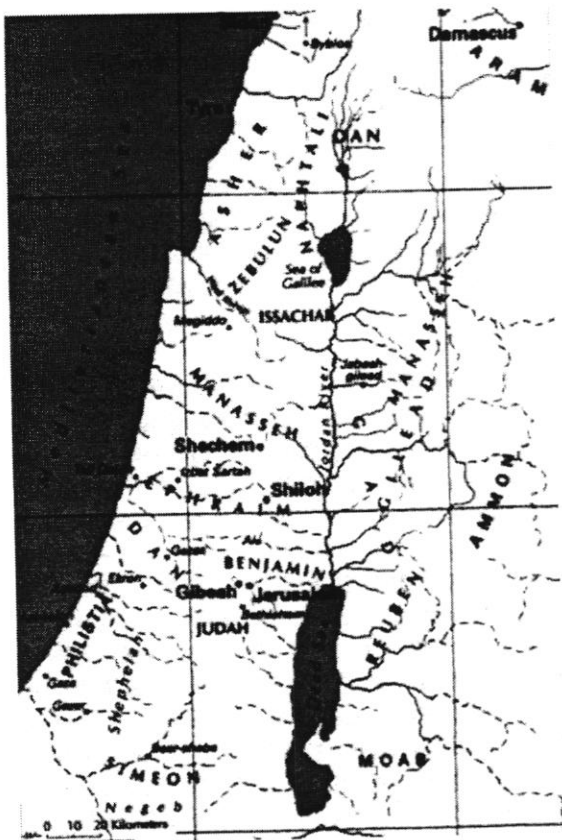
Het verhaal heb ik leren kennen naar aanleiding van de door dr. Julie Hopkins gehouden inleidende colleges Feministische Theologie: Richteren 19. De NBG'51-vertaling geeft als titel voor deze pericoop "De schanddaad in Gibeā" mee. Na lezing van dit verhaal weet ik even niet waar ik het zoeken moet. De eerste vragen dringen zich bij me op: **Waarom staat dit hetzij moreel-gepeperde hetzij defensief-appellerende verhaal in de Hebreeuwse canon? Wat is de bedoeling van het verhaal? Wat zou ik met dit relaas aan moeten vangen als ik hier ooit een preek over zou houden?**

Robert-Jan van Amstel

Sinds 1996 ben ik bezig met Richteren 19. Eerst heb ik een werkstuk gemaakt voor het verplichte vak Inleiding Feministische Theologie (afgerond 1997). Maar omdat ik nog steeds vragen te over heb, wijd ik me weer aan Richt. 19 voor een bijvak Feministische Theologie. Dat werkstuk à 87 pagina's heb in de zomer van 1999 ingeleverd. In dit artikel zal ik over beide werkstukken iets vertellen.

Een leviet, een bijvrouw, één gruwel?

In het kort zal ik de inhoud weergeven van Richteren 19 om een indruk te geven. Als leidraad gebruik ik de vertaling van het NBG uit 1951.

Het verhaal handelt over een man, een leviet, die woont in het gebergte van Efraïm, een land dat noordelijk ligt van Benjamin. Hij verblijft daar als vreemdeling. Op een gegeven moment heeft hij een

bijvrouw genomen uit Bethlehem (gelegen in Juda, ten zuiden van Benjamin). Echter zij wordt hem ontrouw en zij gaat terug naar haar vader in Bethlehem alwaar zij vier maanden verblijft.

De man wil haar terug hebben en met zijn knecht en met een span ezels gaat hij op weg naar Bethlehem om haar hart te vermurwen. Aldaar wordt hij gastvrij onthaald door zijn schoonvader. Door het langdurig aandringen van de schoonvader wordt het bezoekje opgerekt tot 5 dagen.

Op de weg terug naar Efraïm blijven de leviet, de bijvrouw, de knecht en het span ezels overnachten in Gibeā, omdat de zoon is ondergegaan; Jebus (de oude naam voor Jeruzalem) zou een andere keus kunnen zijn, maar volgens de leviet wonen daar geen Israëlieten; waarschijnlijk zullen daar wel andere regels wat betreft de gastvrijheid gelden.

Een oude man - ook een vreemdeling afkomstig uit Efraïm - ziet hen en vraagt hen: "Waar gaat u heen en waar komt u vandaan?" Hij nodigt hen uit en gunt hen zijn huis tot plaats van overnachting. Wanneer zij eenmaal binnen zijn en zich laven aan het eten en drinken, wordt het huis van de oude man omsingeld door nietsnutten (zonen van Belial; onverlaten). Zij willen met de man die als gast in het huis zit gemeenschap hebben. De oude gastheer vindt dat geen goed plan. Hij stelt zijn dochter en de bijvrouw van de gast als vervanging voor: "Doe er maar mee wat jullie willen, wat goed is in jullie ogen!" De mannen morren. De leviet, echter, grijpt zijn bijvrouw vast en brengt haar naar buiten. De vrouw wordt verkracht en bespot en dat gaat de gehele nacht tot het aanbreken van de dag door, de zoon komt op. De nietsnutten sturen haar weg en zij valt uiteindelijk neer voor het huis waar haar heer te gast is. Haar handen rusten op de drempel.

De zoon is opgegaan en de heer maakt zich gereed om door te reizen. Bij het opendoen van de deur, ziet hij haar liggen: "Sta op! Laten wij vertrekken!" De vrouw blijft roerloos zitten. Hij legt haar op een ezel. Wanneer hij aankomt in het gebergte van Efraïm en zijn huis binnengaat, snijdt hij het lichaam in 12 stukken en stuurt deze naar de stammen van Israël. "En ieder die dit zag, zeide: Zo iets is nooit gebeurd noch gezien van de dag af, dat de Israëlieten uit het land Egypte trokken, tot op deze dag. Overlegt het, beraadt u en spreek!" (Richt. 19,30)

Analyse: ontrouw door honger?

Twee momenten in dit verhaal trekken mijn aandacht: de nacht in Gibeā waar de vrouw is overgeleverd door haar heer aan nietsnutten die met haar doen wat goed is in hun ogen. De gevolgen voor de vrouw zijn - uiteindelijk - dodelijk. Het tweede moment is de versnijding van de vrouw in 12 brokken door haar man, een leviet.

Met dit verhaal ben ik aan de gang gegaan: eerst een werkvertaling gemaakt en toen ik bezig was het tekstkritisch-apparaat (in het vervolg: tka) in de uitgave van Kittel (anders dan Biblia Hebraica Stuttgartensia) te bekijken, viel mij een belangrijk punt op. In de Masoretische Tekst komen we het woord זנה tegen: de bijvrouw is *ontrouw* jegens haar man, de leviet en gaat terug naar Bethlehem waar zij vandaan komt.

In de woordenboeken van Koehler/Baumgartner en Gesenius wordt dit verbum (זנה I) vertaald als hoeren, ontucht bedrijven. In de cultische zin kan dit verbum worden opgevat als de afgoden achterna lopen. In de Kittel-editie is een tka-leesvariant te vinden. In plaats van זנה wordt als variant aangeboden: זנה I (Septuaginta: ὁργισθη), boos zijn. Dan zouden we kunnen lezen: "de bijvrouw werd boos en ging van hem weg".

In de net genoemde woordenboeken is er naast זנה I een tweede betekenis te vinden: daarmee komt een voor mij interessant detail naar voren. Dit verbum kan vertaald worden als mager zijn of hongeren, er somber uitzien. Naar mijn mening ligt hier de wortel van de boosheid van de vrouw.

Wanneer ik vertaal "Zij werd hem ontrouw" dan wordt de situatie voor mij moeilijker te duiden. In Deut. 22, 22-27 staat dat een overspelige vrouw de doodstraf door steniging verdient. De man moet haar verstoten. In het verhaal van Richt. 19 gaat de man juist zijn bijvrouw achterna om tot haar hart te spreken. Hij wil het weer goed maken met haar. En wanneer de man eenmaal gastvrij door zijn schoonvader wordt onthaald, is er geen sprake van enige rancune. Waarom is de vrouw boos geworden en gaat zij weg? Ik heb sterk het vermoeden dat de leviet zijn bijvrouw slecht verzorgt: zij lijdt honger. En juist door deze honger geeft zij zichzelf aan de handelsreizigers die over de belangrijke doorwegen gaan voor de handel met het zuiden van het land (Juda) en Egypte. Uiteindelijk gaat zij terug naar Bethlehem (בית לחם) letterlijk: **Brood-Huis**. Wellicht omdat daar geen sprake zal zijn van honger en dorst. De reden van haar boosheid wordt naar mijn indruk geëxpliciteerd in de uitvoerige beschrijving van het vijfdaagse verblijf bij de vader van de vrouw. Dit bezoek wordt gekenmerkt, naast de heersende vreugde, door voedsel en drank. Alsof de bijbelschrijver ons wilt attenderen op de impliciete gedachte dat de vrouw dáár in **Brood-Huis** zich de laatste vier maanden en vijf dagen flink tegoed heeft kunnen doen aan de traktaties van de vader. De tegenstelling wat betreft de situatie in Efraïm en Bethlehem is hier schrijnend getekend door de verteller.

De ondervoeding in Efraïm en de overdadigheid in Bethlehem (en Gibeā bij de gastheer) zijn voor mij indicaties om de aantekening in het tka van Kittel serieus in overweging te nemen dus in plaats van זנה te lezen: זנה II.

Meerdere schandalige schanddaden?

Ik maak hier een keuze voor de verdere begripsvorming omtrent het verhaal in Richteren 19: de vrouw is slachtoffer geworden van haar man, in casu een leviet, die haar in zijn eigen woning verwaarloost door haar te weinig eten en drinken te verschaffen. Zij pleegt (daarom) ontrouw. De basis voor deze ontrouw is de honger en de dorst. Zij zoekt het bij de ander: door het aanbieden van haar lichaam aan doorgaande handelsreizigers in ruil voor eten en drinken. Maar blijkbaar is dat geen voldoening gevende optie: zij gaat uiteindelijk tóch weg, terug naar haar ouderlijk huis.

De reis van de vrouw is voor mij een belangrijk voorbeeld van bewuste durf. Zij, een bijvrouw of concubine (voor die tijd had zij een lage positie in het dagelijks leven), gaat alleen terug door het onherbergzame gebied van Efraïm en Benjamin waar de sociale regels niet meer zo gelden om bij haar vader haar oude thuis terug te vinden.

De leviet speelt een dubbele, bij mij argwaan en boosheid opwekkende rol: eerst laat zijn vrouw hem onverschillig en gaat hij pas na vier maanden naar zijn schoonvader. Tijdens de terugreis lijkt het er haast op dat de leviet terugvalt in zijn oude manier van leven en lijkt hij opnieuw zich niet te bekommeren om zijn bijvrouw. Zij overnachten in Gibeā. En als het er daar op aankomt, dan kiest hij voor zijn eigen 'hebben en houwēn' en stuurt hij zijn bijvrouw de dood in.

Zo is voor mij duidelijk geworden dat er niet sprake is van één schanddaad, maar van meerdere: de verwaarlozing van de vrouw, het recht op gastvrijheid dat grof wordt overtreden, de schandalige en gruwelijke toetakingen die de vrouw moet ondergaan en de uiteindelijke versnijding van de vrouw in 12 stukken.

ik zag tot mijn ontsteltenis dat er meer verhalen in de heilige canon voorkomen waarbij ik mijn wenkbrauwen moet fronsen

De eerste kennismaking met het verhaal is gemaakt: het verhaal staat voor mij bol van emotioneel-rationele hobbels waar struikelen daarover troef is. Tekstbegrip daagt, maar er zijn immer vragen te over. Ik wilde (nog) meer weten van het boek Richteren en in het bijzonder natuurlijk het negentiende hoofdstuk van het corpus. Verder wilde ik over de schutting kijken en ik zag tot mijn ontsteltenis dat er meer verhalen in de heilige canon voorkomen waarbij ik mijn wenkbrauwen moet fronsen. Voorbeelden die ik kan noemen zijn Gen. 16 en 21 over Hagar, een slavin van Sara en Abraham alsook II Sam. 13: de

verkrachting van Tamar door haar broer Amnon, zoon van koning David nota bene (!).

Van Julie Hopkins krijg ik de gelegenheid om me meer en dieper met het boek Richteren bezig te gaan houden. Mijn zoektocht heb ik vastgelegd in een werkstuk: **Het Huis Overhoop. Een feministisch-theologische verhandeling over Beth in Richteren (19).**

Richteren 19: Eén brok ontkenning?

Wat mij opvalt bij de verdere bestudering van dit verhaal in Richt. 19, is dat het om ontkenningen draait. Het is frappant om te zien dat het aantal ontkenningen toeneemt naarmate we het nachtelijke, fantasie-tartende drama bereiken.

De eerste ontkenning die we tegenkomen is te vinden in vers 1: "...toen er **geen** koning in Israël was...". De boodschap is er één met een dubbel karakter: illustratief en moreel-appellerend gebruikt om een bepaalde overtuiging uit te dragen, als er geen koning is, dan kan het gebeuren dat... Aan de andere kant is er een persuasief-retrospectief aspect te vinden: een duiding van een waar gebeurde gebeurtenis in een (ver) verleden, dat wil zeggen in de premonarchale tijd der judices en als oproep voor het volk van Israël de koning te respecteren als moreel oriëntatiepunt. De volgende ontkenning komen we tegen bij het vertrek van de leviet en zijn bijvrouw vanuit Bethlehem: "Maar de man wilde **niet** blijven overnachten...". De man wijst de uitnodiging van zijn schoonvader af. Nu neemt de frequentie ontkenningen in snel tempo toe: vers 12 zijn er twee ontkenningen te lezen: "Maar zijn heer (de leviet, RJvA) antwoordde hem: Wij zullen **niet** afslaan naar een vreemde stad waar **geen** Israëlieten wonen, maar verder trekken tot Gibeā." De man, nu 'heer' genoemd, maakt een inschattingsfout. In vers 15 is er **niemand** (ik zou ook kunnen zeggen: **niet-iemand**) in de stad Gibeā die de vreemdelingen gastvrij wil opnemen. In vers 18 wordt dit nog eens bevestigd door de leviet zelf: "...nu is er **niemand** die mij meeneemt naar zijn huis..." In vers 19 komt er een ontkenning voor maar deze is 'positief' bedoeld. De leviet lijdt **geen gebrek** want zij hebben eten en drinken, dus de oude man hoeft niet zijn eigen voorraadkast te openen. Maar de oude man benadrukt nog eens in vers 20 om **niet** buiten te overnachten. Eenmaal in het huis van de gastheer omsingelen "mannen van Belial" het huis. Hier zit een impliciete ontkenning in besloten. De NBG'51-vertaling heeft het expliciet gemaakt door de uitdrukking בני בליאל te vertalen als **nietswaardigen**, een groep mannen met een lage sociale status en een moraal die stuitend is. De Belialieten hebben kwaad in de zin, ze willen de gast nader leren kennen in de bijbelse zin (ידע). De gastheer gebruikt in zijn repliek drie ontkenningen: "**Neen**, mijn broeders, doet toch **geen** kwaad; nu [...] moet gij deze schandelijke dwaasheid **niet** begaan" (vers 23). Deze krachtige ontkenningen worden in mijn ogen gerelativeerd door het feit dat de oude man het woordje *wel* gebruikt bij de aanbidding van zowel zijn maagdelijke dochter als de

seksueel ervaren vrouw van de voor de **nietswaardigen** onbekende gast: ... verkracht haar en doe met haar wat goed (**niet-slecht?**, RJvA) is in jullie ogen. In 24b volgt weer een ontkenning: ... deze schanddaad moeten zij **niet** begaan. Maar de **nietswaardigen** willen **niet** luisteren (vers 25). De leviet is hier degene die zijn vrouw vastpakt en haar naar buiten (of: **niet-binnen, uit-huis**) brengt. De Belialieten kunnen hun gang gaan, ook al is het **niet** de man waar zij om gevraagd hebben. In vers 28 komen we de volgende ontkenning op het spoor. De vrouw heeft na een gruwelijke en de uiteindelijk voor haar fatale, dodelijke (of: **niet-leven**) nacht de drempel bereikt van het huis waar zij eerst naar buiten werd gebracht. Ze valt neer met de hand op de drempel. De man wil gaan en stuit bij het openen van de deur op zijn vrouw. Zonder enig greintje emotie gebiedt hij haar. "Maar er kwam **geen** antwoord". Ofwel: **niemand** of **niet-iemand** antwoordde, *alleen haar lichaam antwoordt!* De laatste twee 'negatieven' vinden we in de verzen 29 en 30. De Israëlieten ontvangen van de leviet de 12 stukken lichaam en zij spreken hun verontwaardiging uit: "Zo iets is **nooit** gebeurd **noch** gezien..."

Zo is het verhaal rond: er is **geen** koning in Israël en wat er *nu* is geschied, is nog **nooit** gebeurd **noch** gezien in hetzelfde land. Het verhaal is in mijn ogen een brok ontkenning voor de (waardigheid van de) vrouw.

Vragen blijven nog steeds bij mij: wie speelt hier nu een rol in het verhaal? Wat is de historische context? Welke sociale positie hebben de actanten? Hoe zagen de gebieden van Efraïm, Benjamin (Gibeā) en Juda (Bethlehem) er toendertijd eruit? Wat is de bedoeling van de tekst, wat wil de verteller en/of redacteur(s) ermee bereiken?

Coherentie of tegenhanger?

Mevr. Hopkins stelde voor om het boek van de Nederlandse literatuurwetenschapper Mieke Bal, *Death and Dissymmetry. The Politics of Coherence in the Book of Judges* (Chicago 1989) te lezen. In haar

boek wil Bal een aantal zaken belichten. De studie die zij presenteert gaat over het leven en sterven van vrouwen in het boek Richteren. Vrouwen moeten het leven laten wegens de daden van de mannen: Jefta's dochter zal sterven door de gelofte van haar vader (Richt. 11), Samsons draaierige gedrag dat uiteindelijk de dood betekent van zijn eerste aanstaande vrouw (Richt. 14) en, zoals we al gezien hebben, het schandalige gedrag van de leviet jegens zijn bijvrouw.

Bal wijst ons verder op het punt, dat de verhalen in Richteren zó geschreven zijn, dat zij pretenderen historiografisch te zijn, maar dat het vooral ideologische (theologische) motieven zijn geweest van de bijbelschrijvers en -redacteurs die de historiografie beïnvloed hebben. Anders gezegd: er is een bepaalde *coherentie* (Bal: 'concept of ideology') waar te nemen. De politieke coherentie van het boek, of liever de deuteronomistische redacteur(s), is gericht op de verovering van het door God Beloofde Land. Zo zien verscheidene commentatoren als G.F. Moore en R. Boling het boek Richteren als een verhaal over de reis van Israël via het Transjordanse richting het 'midden' van het land en de confrontatie met de vreemde volken die (nog) in het land leven. Zo vertelt het verhaal over de botsingen tussen Israël en de vreemde volken die voor Israël vreemde goden nalopen en vreemde gebruiken kennen.

Door deze 'opgelegde coherentie' (Bal: "a politics of coherence", p.5-6) kunnen zekere verhaallijnen of fragmenten niet meer volledig aan bod komen. Zij geraken in de marge van het verhaal, zij worden stom gemaakt door de dominerende stem van de bijbelverteller en/of -redacteurs. Eén van die 'verhaallijnen' is het leven en sterven van vrouwen: door deze aan onderbelichting bloot te stellen, zijn zij bijna niet meer zichtbaar op de 'foto van het verhaal' (eigen woorden, RJvA).

Met een "countercoherence" wil Mieke Bal, naar mijn indruk, de foto opnieuw schieten, maar dan met meer licht gericht op de onderbelichte gedeeltes. De 'tegenhanger-coherentie' is een middel om de stomgemaakte gebeurtenissen en actanten weer te laten spreken en ook om te laten zien dat deze voorvallen zijn gerelateerd aan andere die juist die voorvallen stom maken! De gebeurtenissen en/of actanten die anderen stom maken, maken deel uit van een werkelijkheid waar gewelddadigheid in voorkomt die geslachtsgebonden is – dat mannen vrouwen doden, komt vaker voor dan andersom! Deze gewelddadigheid is minder verbonden met de politieke omstandigheden in de tijd van het optreden der rechters dan met de revolutionaire veranderingen op maatschappelijk vlak, namelijk **het instituut huwelijk** – hiermee samenhangend de relaties tussen mannen en vrouwen (onder andere ook vaders en dochters), seksualiteit, voorplanting en verwantschap.

Zo zegt Mieke Bal op pag. 5 van het genoemde boek het volgende: "**That social revolution (in het denken over huwelijk, RJvA) during which the property over women shifts from her father, the 'natural' owner, to the husband, the arbitrarily chosen, 'cultural' owner, is**

represented with more acuteness than the political chaos." (vet van mij, RJvA).

In het vervolg van haar onderzoek zal Bal met grote precisie en kundigheid deze stelling verdedigen. Woorden als 'patrilokaal' (in het citaat: "natural owner"), en 'virilokaal' ("cultural owner" in het citaat) komen veel voor in het onderzoek van Mieke Bal. En ook zal de onderzoeker met een frisse benadering van het woord 'huis' (בית) de sociale omstandigheden van de verschillende personen die in Richteren voorkomen, beschrijven. Het woord 'huis' heeft in het betoog van Bal twee belangrijke betekenissen: het huis op zich (een dak op vier muren en een deur, bijvoorbeeld Richt. 17,12; 18,12 en Haggai 1,2,4) alsook een aanduiding voor verwantschap en familiariteit (bijvoorbeeld Noach en zijn huis in Gen. 7,1 en het huis van Gideon Richt. 8,27).

Wat betreft het verhaal in Richt. 19 is Bal uitermate kritisch: het verhaal is niet 1-2-3 te verklaren door diepgaande exegese en driedubbele bestudering van een woordje. Zelfs nauwkeurig historisch onderzoek kan geen sluitende verklaring geven. De kans is groot, volgens Bal, dat de onderzoeker een bepaalde dwang, een 'coherentie', aan de tekst oplegt. Om mijn beeld te gebruiken: de foto is op andere plekken onbelicht gelaten. Bal stelt een 'tegenhanger-coherentie' voor en doet een gooi naar de officiële lezing: de 'politieke coherentie'. Laatstgenoemde coherentie is te duiden met de gedachte dat er een chaos is in het land, *omdat er geen koning is in Israël en dat ieder doet wat goed is in zijn ogen* (Richt. 17,6; 18,1; 19,1; 21,25).

Maar deze coherentie, dit "concept of ideology", is er één van de 'minachting' voor de levens van de vrouwen alsook voor hun lichamen, maar ook één van de wil der mannen om vrouwen in alles te overheersen. En deze minachting en deze wil zijn geen gevolg van de politieke chaos, **maar juist de oorzaak!**

Patrilokaal of virilokaal of duolokaal?

Door middel van een toespitsing op de bijvrouw van de leviet, de *pilègèsj*, probeert Bal een 'tegenhanger-coherentie' uit het verhaal van Richt. 19 te destilleren. Maar wat is nu een *pilègèsj*?

Bal slaat het woordenboek van Koehler/Baumgartner open. Als vertaling van het Hebreeuwse woord פילגש geven zij: "wife, in the older kind of marriage in which **the wife stays in her father's house**" (benadrukking van mij, RJvA). Het huwelijk waar de geleerden van het woordenboek over spreken is een zogenoemd *duolokaal huwelijk*.

In vroeger tijden was het gebruik, wanneer een herder met de dochter van zijn baas trouwde, dat de getrouwde dochter in het huis van haar vader bleef wonen, mede vanwege het feit dat een herder geen vaste verblijfplaats had en 'gewoon' woonde in een tent. Op onregelmatige tijdstippen zocht de man zijn vrouw op bij zijn schoonvader. Vandaar de term duolokaal. Deze term focaliseert op de status van de man en niet op het huwelijk zelf.

Zo kan het huwelijk (en daar gaat Bal vanuit) van de leviet en de bijvrouw een *patrilokaal huwelijk* genoemd worden: de vrouw is nog steeds in de macht van haar vader en die macht is groter dan die

van haar (eigen) man. Daarbij komt nog dat deze macht gesitueerd is in het *huis* van de vader. Blijkbaar was het een gebruik in Bethlehem dat de dochter aan het huis van haar vader verbonden zou blijven. Bij een patrilokaal huwelijk behoort de man bij de familie ('clan') van de vrouw, terwijl bij een virilokaal huwelijk de vrouw in de familie van de man terecht komt. De macht van de vader is bij de laatstgenoemde huwelijksvorm het geringst. Hier zien we dus een belangrijke verandering in positie van de vader en de man en dat is ook precies de "social revolution" waar Bal over sprak.

In Richt. 19,2 is de bijvrouw subject van de verbale zin. Zoals ik reeds boven betoogd heb, verwaarloost de leviet haar en heeft zij het slecht daar in het gebergte van Efraïm. Zij is 'maar' een tweede vrouw én vanwege de honger pleegt zij ontrouw om aan voedsel te komen.

Echter Bal heeft een andere duiding van de ontrouw van deze vrouw: de ontrouw pleegt ze niet jegens haar man, maar **jegens haar vader**. Zij is uit het huis van haar in Bethlehem vertrokken naar Efraïm en heeft haar vader (tevens eigenaar van zijn dochter) achtergelaten. Zij beledigt hem op deze manier. Zij is ontrouw aan het 'principe' van het patrilokale huwelijk. Ze had bij haar vader moeten blijven wonen en niet zomaar weg mogen gaan. Zij is 'dus' ongehoorzaam.

De bijvrouw is naamloos in het verhaal. En daar zij een patrilokale vrouw is die '**Beth-lechem**' heeft verlaten en verkeert in verscheidene huizen in het verhaal, geeft Bal haar een naam: Beth (Hebreeuws: בית; huis). In het huis staat zij onder de macht van haar vader en buiten het huis wordt zij opgeofferd. In het verhaal wordt ons duidelijk gemaakt dat de vrouw gevangen zit tussen twee systemen en twee mannen: er is sprake van een **dissymmetrische situatie**. Uiteindelijk zal de vrouw er het slachtoffer van worden. Maar toch heb ik vragen bij de redentie van Bal: waarom zou de vrouw van de leviet terugkeren naar haar vader als zij eerst (bewust) gekozen heeft voor haar man uit Efraïm en daarom bij haar vader weggaat uit Bethlehem? Is zij van zins de sociale revolutie een handje te helpen? En waarom zou zij *alleen* naar haar man gaan en weer *alleen* terug naar haar vader? Wanneer ik de kaart bezie van Israël uit die tijd, wetende dat de situatie van wetteloosheid steeds nijpender en erger wordt, dan lijkt het mij stug dat zij weer zomaar teruggaat. Of heeft het te maken met wroeging jegens haar 'ondeugd' dat zij weer (alleen) teruggaat?

Voorzichtig gezegd bespeur ik een poging tot coherentie bij Mieke Bal in de zin van 'wat een kracht en een durf heeft deze dame!'. Zeker als ik bij Bal lees dat de bijvrouw het initiatief neemt om het patrilokale huwelijk om te zetten naar een virilokale variant (zie haar boek p.90), dan vind ik dat Bal een te grote stap zet. Het zou kunnen zijn dat de concubine inderdaad het idee heeft om zich te onttrekken aan het patrilokale huwelijk, maar ik zou het zelf niet zó scherp willen stellen.

De vrouw (ver)wordt tot een tijdelijk bezit, bestemd tot misbruik van de nietsnutten. Duidelijk zal worden dat zij haar leven nemen, het zonder schaamte zullen inpikken.

Weldenkende, boze nietsnutten?

De vrouw gaat terug en de leviet gaat haar achterna om tot haar hart te spreken. Hij wordt gastvrij onthaald door de vader van de jonge vrouw.

In Gibe'a (Benjamin) wordt het gezelschap (wederom) gastvrij opgenomen door een andere vreemdeling uit Efraïm. Maar de Belialieten weten dat er gasten zijn en vragen om de man nader te leren kennen. Zoals Bal suggereert weten de mannen kennelijk ook dat de man niet alleen is gekomen en laten zij om twee redenen de vrouw met rust. Zij vragen naar de man, de gast, om gemeenschap met hem te hebben; ten eerste omdat de *vrouw* het bezit is van de man, daar blijft men van af, en ten tweede omdat zij de *man* die de juiste regels omtrent patrilokaal huwelijk en seksualiteit aan zijn laars lapt, een lesje willen leren. Zijn manier van doen en denken die schadelijk is voor de sociale orde moet afgestraft worden. (Zie Bal, p.92)

Met deze redentie van Bal heb ik moeite: ten eerste zijn de Belialieten (nietsnutten) zich wel erg bewust van 's mans denkwijzen en vind ik het eerlijk gezegd een beetje gezocht van Bal dat deze nietsnutten zó zouden redeneren. Ten tweede wordt de geografische geladenheid (Bethlehem: respect voor de gewoonten; Efraïm: respect wordt steeds kleiner; Benjamin: geen respect meer) gerelativeerd. Gibe'a is een plek waar óók doorgeslagen gedegeneerden wonen en zij pakken wat zij grijpen kunnen en doen wat in hun ogen goed is om te doen.

De Efraïmitische gastheer die als vreemdeling woont in Gibe'a en gezien zijn afkomst uit een gebied komt dat nog maar weinig respect heeft voor de gewoonten, ziet het verzoek van de nietsnutten als een schending van het gebod tot gastvrijheid. Als substituut voor de gast biedt hij, de patrilokale vader, zijn maagd-dochter aan alsook de post-maagdelijke vrouw van de leviet, de virilokale man.

Maar de nietsnutten die patrilokaliteit hoog in het vaandel hebben, interesseren zich daar niet voor, zij luisteren niet. Maar uit lafheid of uit angst of uit macht pakt de leviet zijn net teruggewonnen vrouw – Beth – en brengt haar naar buiten: "het oude systeem in" (p.93). De vrouw (ver)wordt tot een tijdelijk bezit, bestemd tot misbruik van de nietsnutten. Duidelijk zal worden dat zij haar leven nemen, het zonder schaamte zullen inpikken. Ik vind het des te opvallender in het verhaal dat de Belialieten zonder morren toch deze vrouw nemen terwijl zij eerst geen oor hadden voor het alternatief aangeboden door de gastheer. De vrouw die eerst het privé-bezit was van haar vader (en in zekere zin van de leviet) wordt tot een bezit van alleman. De totale vernedering die de vrouw 's nachts ondergaat maakt haar tot helemaal

niets meer, tot een **niet-iemand**. Met haar laatste krachten, bereikt zij de drempel van het huis waarin de twee institutioneel-strijdende mannen zich bevinden. Daar valt zij neer met de handen op de drempel. De rest van het lichaam ligt op openbaar gebied.

Waarom laat God dit soort afschuwelijkheden gebeuren?

De dag begint, de zon komt op en de leviet maakt zich op om te vertrekken. Maar wanneer hij de deur opendoet en letterlijk over haar heen wil stappen, pas op dat moment ziet hij haar liggen. Haar lichaam ligt daar met de hand op de drempel: een signaal als een stilzwijgende schreeuw in de trant van 'status' (laag), 'verzoek' (haal me hier weg) en 'beschuldiging' (het sociale systeem deugt niet). Maar hij zegt botweg: "Sta op! Laat ons gaan". Maar "er antwoordde niemand". Inderdaad, 'niemand' - **niet-iemand**, antwoordde. Beth die van een iemand tot een niemand is verkracht en gemarteld door nietsnutten, antwoordt zélf niet. Nee, 'niemand' antwoordde, Beth antwoordt hier middels haar lichaam wél.

De leviet pakt haar op en legt haar op de ezel. Thuisgekomen pakt hij *het* mes en snijdt haar dode lichaam in stukken. Hij die als priester geen lijk mag aanraken, doet het hier wel. Het lichaam - het subjectloze subject - wordt een oorverdovende stem. De macht van de stem van de leviet (en de gastheer in Gibe'a!) verwordt hier tot een onmachtig iets. Opnieuw vindt een verkrachting plaats: de stukken van Beth's levenloze lichaam zijn voor iedereen bedoeld, als openbaar teken. Zij is **niet-iemand** en zij behoort tot niemand.

Over haar lijk?

Haar lichaam wordt een bewijsstuk voor de tijdgeest: Er is **INDERDAAD** (eigen woord, RJvA) geen koning in Israël. Haar lichaam wordt een boodschap in lichaamstaal. Want waar de taal geen of weinig zeggingskracht heeft, daar moet een rottend stuk vlees wel uitkomst bieden.

Zou nu dan de maatschappij een kering kennen in haar moraliteit? Zouden de mensen weer gaan doen wat goed is in Gods ogen? Zal de rust in het overhoop gegooide huis (in de dubbele betekenis van het woord!) weer terugkeren? Zal de virilokaliiteit zijn intrede definitief kennen? Of zit het oude 'huis van de patrilokaliiteit' nog steeds stevig in het maatschappelijke zadel? De vragen zou ik door willen trekken naar de vraag: Zou de rust nu eindelijk terugkeren in het huis Israëls?

De boodschap die tot de kering in moraal zou moeten leiden wordt anders geïnterpreteerd door de ontvangers van de stukken 'Beth': de misdaad aangedaan jegens de concubine wordt opgevolgd door meer misdaden (zie Richt. 20 en 21). De elf stammen van de amphyctyonie (het premonarchale Twaalf-Stammenverbond; waarschijnlijk is Benjamin niet bij de strijd betrokken) komen tot de leviet. Naar de taal van het gekielde vrouwenlichaam wordt niet geluisterd. Bal drukt het zo uit: "The scandal of the dead body: it's denied speech" (Bal, p.160). Want wat

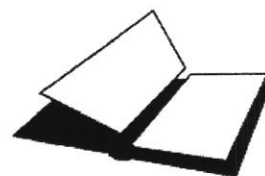
gebeurt er? Ten eerste zal bijna de gehele stam Benjamin het leven laten door de gruwelen aangericht door de buurstammen: mannen, vrouwen (maagd, huwbaar, of getrouwd) en kinderen. Ten tweede zullen de overgebleven (maagdelijke en dus huwbare) vrouwen uit Jebus - de stad waar de leviet heen wilde gaan - schandalig behandeld worden. De stam Benjamin bestaat door de 'straf' van de andere stammen slechts nog uit een aantal mannen. Om het voortbestaan van de stam te waarborgen en dus ook de amphyctyonie, nemen de mannen uit Benjamin vrouwen uit Jebus: voor hun genoegens én voor de voortplanting.

In Richt. 19 wordt een in mijn ogen afschuwwekkend verhaal verteld. In mijn eigen theologisch denken wordt (nog steeds) het een en ander overhoop gehaald: waarom staat dit verhaal in de canon? Een verhaal waarin God zelf geen enkele rol speelt. Waarom laat God dit soort afschuwelijkheden gebeuren? Hij had toch een paar engelen kunnen sturen naar het huis van de oude man net zoals dat geschiedde in Sodom en Gomorra in het huis van Lot (Gen. 19 (!))?

Epiloog?

Aarzelen zet ik een vraagteken neer. Want ondanks de zoektocht naar meer tekstbegrip en meer inzicht in het verhaal, blijf ik met vragen zitten. Voor mij is de vertelling in Richt. 19 meer grijpbaar geworden door het lezen van boek van Bal alsook het eigen nadenken over de tekst. Maar er blijven voor mij fundamentele vragen over: waarom is het verhaal in de canon geplaatst? En dan zoek ik geen dominant coherent antwoord in de trant van dat het versnijden van de vrouw nodig was opdat Benjamin gestraft kon worden of dat het bedoeld is als een eye-opener voor de Israëlieten. Dit antwoord voldoet niet voor mij. Mijn vraag hangt op een bepaalde manier samen met de vraag naar (de rol van) God in dit verhaal, in deze geschiedenisvertelling. Is Hij wel aanwezig of juist afwezig-verborgen? Is Hij te identificeren met de koning die wordt genoemd in de frase: "Er was geen koning in Israël" (Richt. 19,1)? Is Richt. 19 te lezen als een allegorie? Dus de concubine als vrouw Israël, de leviet als de kaste van priesters die niet zuiver naar Gods geboden leven, de vader in Bethlehem (geboortestad van David!) als God zelf die vrouw Israël in huis neemt, de oude man in Gibe'a als de Israëlitische mens die dubbel omgaat met de geboden van God, de Belialieten als de Egyptenaren? Genoeg te vragen! Ik hoop met mijn eindschrijft Oude Testament een paar stappen verder te kunnen zetten in mijn zoektocht naar Richt. 19 en zijn betekenis. Wie weet kan ik er dan eens over preken?

De auteur is achtstejaarsstudent theologie.

Naar aanleiding van: Anita Diamant, *De rode tent*, Baarn 1999;
oorspronkelijke titel: *The red tent*, New York 1997

In *De rode tent* beschrijft Anita Diamant het leven van Dina, de enige (overlevende) dochter van Jakob. In de bijbel wordt Dina maar kort genoemd. Vele vrouwen die ongetwijfeld een grote rol in bijbelse geschiedenis moeten hebben gespeeld zijn maar kort genoemd of vergeten. Anita Diamant construeert met gebruik van bijbelse gegevens en haar eigen fantasie het leven dat Dina geleid zou kunnen hebben.

Ellemieke Greving

Proloog

"We hebben elkaar al lang geleden uit het oog verloren. Mijn naam betekent niets voor u. De herinnering aan mij is stof. Dit is niet uw of mijn schuld. De keten die moeder met dochter verbindt, werd verbroken, en het woord kwam onder de hoede van mannen, die het niet konden weten. Daarom werd ik een voetnoot en mijn verhaal een korte omleiding tussen de bekende geschiedenis van mijn vader Jakob en de beroemde kroniek van mijn broer Jozef." (p. 11) Met deze woorden begint Dina haar verhaal. Het verhaal dat ze zal vertellen, omdat vrouwen van nu hunkeren naar woorden die de grote stilte vullen die Dina, haar moeders en haar grootmoeders opslopte.

Ze ziet het gedenken als iets heiligs en zo ook het verhaal dat ze gaat vertellen. Ze zegent de lezer, zoals dat gebruikelijk is bij een heilige Joodse handeling. "Ik ben dankbaar dat u gekomen bent. Ik zal alles wat ik in me heb naar buiten laten stromen, zodat u deze tafel verzadigd en versterkt kunt verlaten. Gezegend zijn uw ogen. Gezegend zijn uw kinderen. Gezegend zij de grond onder uw voeten. Mijn hart is een kroes vol zoet water die overloopt. Sela." (p. 13)

Deel een: De verhalen van mijn moeder

Het boek bestaat uit drie delen. Het eerste deel is gebaseerd op Genesis 29:1 - 30:24. Dina vertelt de verhalen over de komst van haar vader Jakob bij Laban, zoals ze die van haar vier moeders, Lea, Rachel, Zilpa en Bilha gehoord heeft. Lea is Dina's natuurlijke moeder. Lea wilde eigenlijk een zwangerschap voorkomen omdat ze moe was en vreesde voor nog een bevalling. Ze neemt kruiden van de vroedvrouw Inna om een zwangerschap te voorkomen. Maar als Inna eens op reis is raken de kruiden op en raakt Lea toch weer zwanger. Omdat Rachel van Inna geleerd heeft om vroedvrouw te zijn vraagt Lea Rachel om kruiden die de vrucht afdrijven. Maar Rachel smeekt Lea dit kind te behouden omdat het een meisje zal zijn. Alle vier verlangen ze naar een meisje. Aan een meisje vertel je alle verhalen en ze houdt de gedachte aan haar moeder levend. Lea houdt het kind en na een gemakkelijke bevalling wordt Dina geboren. Rachel helpt als vroedvrouw en vangt Dina op. De vrouwen

zijn heel blij met Dina en verwennen haar en haar moeder.

Rachel wordt eindelijk zwanger. De achtste maand wordt ze ziek maar ze kan de zwangerschap voldragen. De bevalling is zeer zwaar en het lijkt erop dat Rachel zal sterven. Jozef wordt geboren en langzaam geneest Rachel. Eindelijk een kind, een zoon, waar ze vijftien jaar op heeft moeten wachten. Omdat Rachel Jozef niet zelf kan voeden zoogt Lea hem samen met Dina.

In het leven van de vrouwen neemt de rode tent een belangrijke plaats in. Nadat een vrouw gemeenstrueerd heeft wordt ze opgenomen in de rode tent. Een ritueel wordt uitgevoerd om de jonge vrouw in de rode tent te verwelkomen. Iedere maand komen de vrouwen en later ook de vrouwelijke slaven van Jakob bij elkaar in de rode tent waar ze zich drie dagen ophouden. In de rode tent worden verhalen verteld en overgeleverd. Ook geboortes vinden in de rode tent plaats met de bijbehorende rituelen. Na de geboorte van een jongen zondert de moeder zich een maancycclus af en na de geboorte van een meisje twee maancycli. Bij ziekte verblijft men ook in de rode tent.

Deel twee: Mijn verhaal

Het tweede deel is gebaseerd op Genesis 30:21 - 35:26. Dina en Jozef groeien samen op. Omdat de verhouding tussen Jakob en Laban verslechtert besluit Jakob te vertrekken en terug te keren naar zijn geboortegrond. Dina geniet van de reis. Na de ontmoeting van Jakob met Esau reist Jakobs familie af naar Mamre. Daar zetelt grootmoeder Rebekka als profetes en genezeres. Rebekka hecht er sterk aan om de traditie van moeder op dochter over te dragen: de geheimen van de rode tent, zoals het inwijdingsritueel en de rituelen om Innana (de Grote Moeder) te eren. Ze vreest dat deze verloren zullen gaan, omdat haar zonen en kleinzonen huwen met vrouwen die hun eigen rituelen met zich meebrachten. Rebekka voorspelt dat Dina een of ander ongeluk te wachten staat dat ze niet kan voorzien. Maar ook dat Dina niet de erfgename zal zijn en dat bij gebrek aan een andere erfgename Mamre vergeten zal raken.

Wanneer Dina voor de eerste keer menstrueert

wordt ze met een inwijdingsritueel opgenomen in de rode tent. Ze gaat steeds vaker als hulp met de vroedvrouwen Inna en Rachel mee zodat ze later zelf vroedvrouw kan worden. Als hulp van Rachel ontmoet ze bij een bevalling de koningszoon Sichem op wie ze hevig verliefd wordt. De liefde is wederzijds maar het geluk is van korte duur. De ramp, waardoor Dina's naam bewaard is gebleven in de bijbel, voltrekt zich. Sichem en alle andere mannen van de stad worden vermoord. Vervuld van verdriet en afschuw over haar familie vlucht ze terug naar de stad Sichem om haar geliefde te begraven en zelf op zijn graf te sterven. Jakob stuurt Ruben om haar op te halen, maar hij komt te laat. Andere armen hebben haar al weggedragen.

'Dit was van onze moeder',
zei hij, vechtend om te
kunnen spreken. 'Toen ze
stierf, riep ze me bij zich en
zei dat ik dit aan haar dochter
moest geven

Deel drie: Egypte

Het laatste deel loopt parallel aan Genesis 37:1 - 49:27. Nehesi, de bediende van Re-nefer, de moeder van Sichem, brengt Dina naar het paleis. Nehesi is de enige overlevende man. Met z'n drieën vluchten ze naar Egypte. Dina blijkt zwanger van Sichem. Re-nefer zegt tegen Dina: "We gaan terug naar het land van mijn moeder en vader. Luister naar wat ik zeg en gehoorzaam me. In het bijzijn van mijn broer en zijn vrouw zal ik je mijn dochter noemen. Ik zal hen vertellen dat je in mijn gevolg hebt gediend en dat mijn zoon jou nam, als maagd, met mijn instemming. Ik zal zeggen dat jij mij hebt geholpen te ontsnappen aan de barbaren. Je wordt mijn schoondochter en ik zal je meesteres zijn. Je zult op mijn knieën je zoon baren en hij zal prins van Egypte zijn." (p. 215) Ze spreken nooit over hun geschiedenis. Dina bevalt van een zoon, die door de grootmoeder Re-nefer Re-mose genoemd wordt. Voor Dina zelf is slechts de rol van voedster voor haar eigen zoon weggelegd.

Aan het begin van de vierde maand komt de familie bijeen en Re-mose wordt verwelkomd. Er wordt een feestmaal aangericht. Dan herinnert Dina zich de besnijdenis op de achtste dag door haar familie en het verblijf na de geboorte in de rode tent. Ze rouwt omdat haar zoon nooit erkend zal worden door de god van haar vader en haar familie. Maar ze is ook dankbaar dat hij niet besneden zal worden en het litteken zal dragen dat aan de moord op z'n vader herinnert.

Re-mose groeit op en Dina wordt weer vroedvrouw samen met Meryt, de vroedvrouw bij haar eigen bevalling. Ze ontmoet Benia, een handwerksman, en trouwt met hem. Ze hopen op een kind, maar blijven kinderloos.

Re-mose bezoekt zijn moeder in opdracht van zijn meester, de vizier in Thebe, Safenat-Paneach, om Dina's hulp als vakkundige vroedvrouw in te roepen. Na de bevalling hoort Dina een verhaal over Safenat-Paneach, een Kanaäniet, wiens verhaal veel op het verhaal van Jozef uit de bijbel lijkt. Als de verzorgster vertelt dat Safenat-Paneach heeft geëist dat de zoon besneden wordt nu hij nog baby is en niet als hij volwassen is zoals de Egyptenaren gewend zijn schrikt Dina. Vol afschuw en ongeloof fluistert ze: "Jozef?". Re-mose hoort dit en confronteert Safenat-Paneach met de naam Jozef en vraagt of hij iemand kent die Din-ne heet. Safenat-Paneach zegt dat hij wel een Dina kent, zijn zus, maar dat zij lang geleden overleden is. Hij vertelt Re-mose over de dood van zijn zus Dina. Hij vertelt hem dat hij Jozef is, de broer van Dina. Re-mose zegt dat Dina nog leeft en zijn moeder is. Re-mose bedreigt Jozef met de dood.

Dina gaat naar huis en vertelt, na de ontmoeting met haar broer Jozef, haar verhaal aan Benia en Meryt. Een aantal nachten droomt ze over de vrouwen die veel betekend hebben in haar leven: Meryt, Bilha, Zilpa en Rachel. Pas met de nieuwe maan droomt ze ook van Lea. Ze wordt niet meer ongesteld en zal niet meer baren. Haar moeder komt haar troosten: "Je bent nu de oudere. Jij bent de grootmoeder die wijsheid brengt. Jou komt de eer toe." (p. 300)

Als Jakob op sterven ligt komt Jozef Dina vragen om met hem mee te gaan naar hun vader. Als ze bij het kamp van Jakob aankomen worden ze ontvangen door Juda. Jakob heeft op Jozef en diens zonen gewacht. Dina maakt zich niet bekend. Uit allerlei dingen blijkt dat Dina vergeten is in het huis van Jakob. Ze zou verslagen moeten zijn door deze ontdekking, maar is het niet. Ze is moe en leeg.

Op de tweede dag van de doodswake komt een meisje naast Dina zitten die zich voorstelt als Gera, de dochter van Benjamin en Neset. Ze vertelt haar alles over haar familie en ook het akelige verhaal over de enige dochter van Lea. Als Dina haar vraagt wat er met deze dochter van Lea gebeurd is na de moord vertelt Gera dat het een raadsel is. Ze zegt: "Ik denk dat ze stierf van verdriet. Er is een lied over haar gemaakt, waarin ze door de Koning van de Hemel wordt gehaald en in een vallende ster wordt veranderd." (p. 316) Dina vraagt Gera of de naam van deze dochter onthouden is. En Gera antwoordt: "Dina. Dat vind ik mooi klinken, u niet? Als ik ooit een dochter krijg, noem ik haar Dina." (p. 316) Het verhaal van Gera geeft Dina rust; haar verhaal is te vreselijk om te worden vergeten.

Als Jakob die nacht sterft voelt Dina verdriet noch boosheid. Voordat Juda vertrekt om zijn vader te begraven omhelzen Jozef en Juda elkaar. Dina wendt zich af maar Juda komt naar haar toe en legt zijn hand op haar schouder. "Hij stak een vuist naar me uit. 'Dit was van onze moeder', zei hij, vechtend om te kunnen spreken. 'Toen ze stierf, riep ze me bij zich en zei dat ik dit aan haar dochter moest geven. Ik dacht dat ze gek was', zei Juda, 'maar ze heeft onze ontmoeting voorzien. Onze

moeder is je nooit vergeten, en hoewel Jakob het verbod, sprak ze dagelijks over jou, tot aan haar dood. Neem dit van onze moeder Lea, aan. Dat je vrede mag kennen', zei hij, en drukte me iets in mijn hand voordat hij wegliep, met hangend hoofd." (p.316) Hij gaf Dina de lapis ring van Rachel, het eerste geschenk dat zij van Jakob had gekregen. Dina vraagt zich af waarom haar moeder juist deze ring van Rachel heeft gegeven. Ze bidt om een droom maar Benia geeft het antwoord: "Misschien heeft je moeder het bedoeld als blijk dat ze haar zuster heeft vergeven. Misschien was het een teken dat ze gestorven is met een onverdeeld hart en wenste ze hetzelfde voor jou." (p. 317)

Dina's laatste jaren waren goed. Toen ze stierf waren Benia en Kiya, de dochter van Meryt, bij haar. Ze stierf maar verliet haar levende dierbaren niet. Ze bleef in Benia's hart en oog totdat ook hij stierf. Maar ook toen bleef ze nog. Ze volgde het leven van haar dierbaren, zag hoe Re-mose trouwde en zijn vrouw over zijn moeder vertelde. Gera kreeg een dochter en noemde haar Dina, haar leerlinge Shifre zong het vroedvrouwlied dat ze haar geleerd had en Kiya bewoog net als Dina.

Dina neemt met dankbaarheid afscheid van haar lezer(es) en ze zegent deze: "Gezegend zijn uw ogen en uw kinderen. Gezegend zij de grond onder uw voeten. Waar u ook gaat, ik ga met u. Sela." (p. 320)

Evaluatie: Het belang van De rode tent

In de bijbel zijn maar weinig verhalen opgetekend waarin vrouwen een grote dan wel kleine rol spelen. Het is onwaarschijnlijk dat vrouwen oorspronkelijk geen rol of zo weinig rollen van betekenis hebben gespeeld in de verhalen zoals deze nu voor ons liggen in de bijbel. Waarschijnlijk zijn de meeste herinneringen van de rollen die vrouwen gespeeld hebben tijdens de overlevering in vergetelheid geraakt. Dat is verdrietig omdat het de gedachtenis van die vrouwen van toen onmogelijk maakt en dat is verdrietig voor vrouwen van nu. Het kan voor vrouwen van nu moeilijk zijn om zich te identificeren met de personen uit bijbelverhalen. En het kan het gevoel geven dat vrouwen er wat de heilsgeschiedenis betreft niet veel toe deden dan wel toe doen.

Een boek zoals *De rode tent* kan een bijdrage leveren aan het verstaan van een bijbelverhaal, in dit geval het verhaal over Dina, vanuit feministisch oogpunt. Het kan de ogen openen voor het feit hoe anders een bijbelverhaal verteld zou kunnen worden vanuit het oogpunt van een vrouwelijke (hoofdrol)speler. Het werkt blikverruimend om na het lezen van een boek als *De rode tent* het betreffende bijbelverhaal opnieuw te lezen.

Natuurlijk kan een verhaal met zoveel fictieve momenten het bijbelverhaal niet vervangen. Maar het kan wel ruimte scheppen voor een feministische beleving van het bijbelverhaal. De grote vraag is natuurlijk wat Dina gevoeld en ervaren heeft. Was ze net zo verliefd op Sichem als hij op haar of was

er sprake van een verkrachting. Over Dina's gevoelens wordt met geen woord gerept, wel over de verliefdheid van Sichem en over de gevoelens van haar broers, die zich beledigd voelden en woedend waren.

Het is onwaarschijnlijk dat vrouwen oorspronkelijk geen rol of zo weinig rollen van betekenis hebben gespeeld in de verhalen zoals deze nu voor ons liggen in de bijbel.

Van de website van het *Reform Judaism Magazine* 5/99 wil ik hier een passage citeren.

"Midrashim, interpretive teachings often written in the form of legends, fill in gaps or expand on the biblical narrative. As the most terse and abbreviated biblical stories are often about women, many contemporary women writers have turned to the art of midrash-making to cast new light on figures such as Lilith (Adam's first wife and the one created as his equal), Serah bat Asher (a descendant of Jacob who leads Moses to Joseph's coffin prior to the Exodus), Miriam (a prophetess in her own right), and now Dinah, the daughter of Jacob and Leah."

Veel details zijn er rondom Dina niet gegeven dus ligt hier een uitdaging. Anita Diamant zegt hier zelf het volgende over: "I did not set out to explain or rewrite the biblical text but to use Dinah's silence to try to imagine what life was like for women in this historical period."

Anita Diamant heeft mijns inziens een prachtige eigentijdse midrash over Dina geschreven. Door haar verhaal maakt ze de vrouwen in het verhaal levend en geeft de naamlozen een naam. Ook al berust dit alles grotendeels op de fantasie, ze brengt met haar gevoel en opgedane kennis de context en de cultuur waarin dit verhaal speelt op z'n minst voor de lezer(es) tot leven. De verhalen in de bijbel zijn vanuit het oogpunt van mannen overgeleverd en opgetekend. Dit kan het voor vrouwen moeilijk maken om zich te identificeren met figuren uit de bijbelse verhalen. Het is boeiend om door dit verhaal in de huid van Dina te kruipen.

de auteur is zevendejaarsstudente theologie

Wat is Rachab?

Rachab is de studievereniging van de faculteit Godgeleerdheid.

Met lezingen, feesten, discussieavonden, videovertoningen, borrels en maaltijden wil (en zal) **Rachab** uitdagen, ontspannen, vermaken en open staan voor mensen van allerlei pluimage.

Wij identificeren ons met het bijbelverhaal over de hoer **Rachab** (Jozua 2). Dit keer niet over de stadsmuren van Jericho, maar een rode draad door studietijd en faculteit. Wie deze draad oppakt, kan zeker zijn van een afwisselende en gezellige tijd!

Kortom:

Heb je zin om mensen te ontmoeten, kennis te maken met medestudenten uit andere jaren? Wil je actief in je studie staan, en eens uit de theorie stappen? Zie je het zitten om lekker te borrelen en te feesten? Geïnteresseerd in lezingen van mensen die wat te zeggen hebben (denk aan: Nico ter Linden, Rabbijn Soetendorp)? **Word dan lid!!!!**

Hoe word je Rachab-lid:

Betaal 15 gulden cash of stort 15 gulden op giro 328716 ten name van Rachab, faculteitsvereniging theologie, De Boelelaan 1005, Amsterdam. Hiernaast staat wat voor financieel voordeel je als Rachab-lid hebt.

P r o g r a m m a 2 0 0 0			r a c h a b
Na een succesvol 1999 (op een gestolen kas na) presenteert Rachab een veelbelovend programma voor 2000:	7 februari: Nico ter Linden interactief !! Locatie: Ve90 Tijd: 19:30 uur Onderwerp: De kerken van nu 22 februari: Videoavond met gratis maaltijd voor leden. (suggesties voor films via de email) Locatie: Sociale Ruimte Tijd: vanaf 17:00 uur, maaltijd 18:00 uur	- Maart: Creafeest samen met de verenigingen van de faculteit letteren! 27 april: Videoavond met gratis maaltijd voor leden. Locatie: Sociale Ruimte Tijd: vanaf 17:00, maaltijd 18:00 uur. - Mei: Lezing van Rabbijn Soetendorp!!	BESTUUR: Wil van Mierlo (tweedejaars R&L) Tel: 020-6732153 Postvak: 219 Ischa Bade (tweedejaars OG) Tel: 020-6853099 Postvak: 225 Lydia Boer (tweedejaars OG) Tel: 020-6764770 Postvak: 237 Erik Idema (eerstejaars OG) Tel: 020-6768460
5 juni: Bosfeest, ter afsluiting van het jaar. Locatie: Amsterdamse Bos Tijd: vanaf 17:00 uur.	Let op de Emails van Rachab en kijk op de posters voor verdere informatie over onze activiteiten.		

kortkortkortkortkort**kort**kortkortkortkortkortkortkortkortkortkortkortkortkortkortkortkortko

Och...

Over de synode zal ik u niet vertellen. Dat is geweest.

We schrijven vrijdag 3 december 1999; na een rit mee terug naar de stad, met als chauffeur de enige echte Jos Verstappen van de VU (dr.J.A.Montsma) zette hij ons (zuster Heuvelink en broeder Vroom) af bij een van de vele stations van de stad.

In de metro gestapt (51, een van de vele), werd mijn leven verlucht. Opgelucht, daar ik twee grote zwarte, brede medelanders zag. Twee pikzwarte negers, van een lengte waar ik "u" tegen zeg. Een meter of 2.10 in de hoogte, en zo'n beetje ook in de breedte.

Zij droegen voor zich beiden een stapel dozen en pakjes met, jawel, daaromheen sinterklaaspapier. Ook had de linker een ketting met een halve maan om zijn nek.

Toen dacht ik: de vu, o vu, free at last, free at last. Amsterdam heeft het: de VU.

broeder Vroom.

kortkortkortkortkort**kort**kortkortkortkortkortkortkortkortkortkortkortkortkortkortkortkortko

Examens

Doctoraal examen Religie & Levensbeschouwing
26 oktober 1999 D.A. Koster

Doctoraal examen Godgeleerdheid
22 november 1999 mevr. W.D. de Boer

Propedeutische examen Godgeleerdheid
26 november 1999 W.A. Althuis
F.F. Boogerd
A.J.A.C. Hakman
mevr. M.A.D. Hijweege

Ik ben zo solidair met arme mensen dat ik me mateloos over de rijken opwind. Een kleine fietstocht door de stad en ik raak helemaal opgefokt door alle Mercedesen en de bussen Japanners met digitale camera's die ik tegenkom. Rijk is fout en arm is goed, dat is voor mij wel duidelijk, ik blijf nu eenmaal graag zo dicht mogelijk bij de beleving van mijn arme medemens. Afgelopen voorjaar was ik in Cuba op bezoek bij Catalina (76) en Florentino (81), twee kranige oudjes die sinds hun trouwen van hetzelfde lapje grond leven en van de zesentachtig pesos (negen gulden) die de staat aan een gepensioneerd echtpaar kwijt kan.

Ik heb een week bij hen gelogd: slapen in een bed twee schotjes verder in een houten huis met een vloer van aangestampte aarde. 's Avonds hoorde ik de oudjes elkaar welterusten fluisteren. 's Ochtends ging al vroeg het vuurtje aan voor de koffie als Florentino met de melk van hun koe terugkwam. Overdag zat ik in de keuken met Catalina en met alle tijd om de buurt voorbij te zien komen, in verhalen of in levende lijve: de zieke baby's aan wie zij de hand oplegde, de burens die wilden weten hoeveel liter melk een Hollandse koe geeft en het verhaal van Arminia die zich aan een liter kokende olie had verbrand: "maar zij had tenminste olie!"

catalina

Catalina heeft de revolutie zien komen op haar erf en heeft de kleren van de rebellen gewassen. Later kwamen de vrijwilligers om haar te leren lezen en schrijven. Ze heeft niet zo haar best gedaan, maar uiteindelijk kon ze wel haar bijbel lezen. Het geloof is voor haar het belangrijkste gebleven in al die tijd, het enige waar ze nog steeds hoop en kracht uit put, elke dag weer. "Met de mensen weet je het maar nooit. De revolutie was in het begin wel goed, ze hebben ons eten en kleren gegeven en de kinderen konden allemaal naar school. Ze hadden mooie verhalen, maar de mensen gooiden met modder als wij naar de kerk gingen. Ze vroegen: Geloof je in God? Dan zei ik: Ik geloof, ik blijf geloven en ik zal geloven, omdat God dingen doet die Fidel, noch jij of ik kunnen doen. Ik kan God niet zien, maar wel zijn werken. Zie jij die schoenen? Die heb je van Fidel gekregen, maar je kunt ze alleen maar zien omdat God het licht gemaakt heeft."

Ze kan nu ongestoord naar de kerk gaan, maar er zitten gaten in haar schoenen. Voor een onderbroek voor Florentino moet ze twee kippen verkopen. "Nu tel je alleen mee als je dollars hebt," zei ze. "Ja, schandalig", dacht ik, terwijl ik me uit solidariteit vooral over mijzelf met mijn geld en mooie camera opwond. Maar van Catalina en Florentino hoefde ik geen drukte of verwijten te verwachten. Zij bleven even hartelijk. "Ay mi hijo, wij zullen je missen, kom je nog wel een keertje terug?"

Een paar maanden later kwam ik met een huurauto langs en gingen zij mee naar het strand, 20 km verder op. Daar waren ze in geen tien jaar meer geweest. De laatste vijf jaar was het volgebouwd met hotels voor de toeristen. Ze wisten niet wat ze zagen. Tussen de hotels, strandstoelen en peddelbootjes herkenden ze één ding terug: de boom waar ze altijd onder zaten.

Boom, vriendschap en God, voor Catalina is dat het feilloos onderscheid van waar het om gaat. Ik weet het niet meer zo. Als ik nu door de stad fiets zie ik soms ineens een boom staan, maar dan trap ik even later gauw het achterlicht van een Mercedes in.

Gerson